Orpheus Noster

Learned Journal of Károli Gáspár University of The Reformed Church in Hungary, Faculty of Humanities

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-, kultúr- és vallástörténeti folyóirata

SOKSZÍNŰ 19. SZÁZAD – 19TH CENTURY

X. évfolyam (2018), 1. szám

A folyóirat megjelenését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti Kulturális Alap

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem

Felelős kiadó: Sepsi Enikő, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: Frazer-Imregh Monika

Szerkesztők: Fülöp József
Nagy Andrea
Péti Miklós

Szerkesztőbizottság: Hegyi Dolores
Horváth Emőke
Tüskés Anna
Fabiny Tibor
Fehér Bence
Kurucz György
Vassányi Miklós

Német anyanyelvű lektor: Szatmári Petra
Angol anyanyelvű lektor: Jack Clift (SOAS University of London)
Francia lektor: Tüskés Anna

MATARKA- és Facebook-admin: Bakos Áron

A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket a következő címre kérjük küldeni: orpheusnoster@googlegroups.com
Authors should submit manuscripts to the email address <orpheusnoster@googlegroups.com>

ISSN 2061-456X

Az első borítón: Nemzetőri riadóztatás. Charivari, 1848. július 19.

A hátsó borítón: A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13: „Menjetek be a szoros kapun. Mert tágas az a kapu, és széles az az út, amely a veszedelemre visz…”
Kálvin *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján.
Kiadó: Antonius Rebulius, Genf 1561.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.
A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: orpheusnoster.kre.hu
Facebook: facebook.com/orpheusnoster
MTMT: mtmt.hu/orpheus-noster
MATARKA: matarka.hu/szam_list.php?fsz=1940

TARTALOM

Kurucz György
Adminisztráció és likviditás: gróf Festetics László anyagi helyzete a 19. század első évtizedeiben 7

Zsidai Réka
Egy dunántúli főnemesi udvartartás a 18–19. század fordulóján: Festetics György belső rendtartása 22

Csoma Zsigmond
A Late Medieval Method of Determining the Quality of Must Used in Hungary in the 19th Century 35

Hermann Róbert
Az 1848. évi magyar forradalom a karikatúrák tükrében 41

Petra Balaton
A székelyföldi részletes kataszteri felmérésről 58

Reider Mónika
Zászlóanyák a magyar hadi események forgatagában – A zászlóanyai szerepkör a műtárgyak tükrében 73

MŰHELY

Fülöp József
Richard Wagner nyílt levele Friedrich Nietzschéhez – fordítás bevezetővel 85

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Péntek Dániel
Beszámoló a Károli Gáspár Református Egyetemen Persecution, Passion and Epiphany in Early Jewish Literature *címmel tartott nemzetközi konferenciáról* (2017. szeptember 20–22.) 93

CONTENTS

GYÖRGY KURUCZ
Estate Management and Liquidity: the Finances of Count László Festetics in the First Decades of the Nineteenth Century 7

RÉKA ZSIDAI
A noble household in Transdanubia at the turn of the 18th and 19th century: the internal rules of György Festetics 22

CSOMA ZSIGMOND
A Late Medieval Method of Determining the Quality of Must Used in Hungary in the 19th Century 35

RÓBERT HERMANN
The 1848's Hungarian Revolution on Contemporary Caricatures 41

PETRA BALATON
Cadastral Activities in Seklerland 58

MÓNIKA REIDER
Flag Mothers amidst Hungarian Military Events. A Flag Mother's Role as Seen through Museum Objects 73

SZÁMUNK SZERZŐI

Balaton Petra PhD (1974), történész, KRE BTK Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, balaton.petra@mail.datanet.hu

Csoma Zsigmond DSc (1952), agrártörténész, KRE BTK Történeti Intézet, MTA Agrártörténeti Bizottság, h12656cso@ella.hu

Fülöp József PhD (1979), germanista, esztéta, KRE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék, Szabadbölcsészet Tanszék, LFZE Egyházzene Tanszék, fujozsef@gmail.com

Hermann Róbert DSc (1963), történész, KRE BTK Új- és Modernkori Történeti Tanszék, hermann.robert@mail.militaria.hu

Kurucz György Dr. habil. Csc (1959), történész, KRE BTK Történeti Intézet, Koraújkori Történeti, Gazdasági- és Művelődéstörténeti Tanszék, kurucz.gyorgy@kre.hu

Reider Mónika PhD-hallgató (1980), történész-muzeológus (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum), a KRE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, flyingfox714@gmail.com

Zsidai Réka Ma (1993), történelem diszciplináris MA-hallgató, KRE BTK, zsreka18@gmail.com

Kurucz György

Adminisztráció és likviditás: gróf Festetics László anyagi helyzete a 19. század első évtizedeiben

Bevezetés

Bakács Istvánnak a magyar főnemesség eladósodásának folyamatát és 17–18. századi hitelügyleteit rekonstruáló művének adatait vizsgálva egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a 18. század utolsó harmadára, vagyis az apai örökségének 1782-ben történt átvételének időszakára, a Magyar Királyság főnemesi családfői között herceg Esterházy Miklós (1714–1790) után gróf Festetics György (1755–1819) rendelkezett a legjelentősebb adósságteherrel. Miközben Festetics jegyzett adósságai 1 160 440 forint (továbbiakban: ft) összeget tettek ki, sógorát, gróf Széchenyi Ferencet 1 040 800 ft, gróf Pálffy Jánost (1728–1791) 908 472 ft, de gróf Batthyány Ádámot (1722–1787), aki utóbb nagybátyjától, Batthyány Károlytól (1698–1772) a hercegi rangot örökölte, „mindössze" 494 390 ft passzíva terhelte.[1]

A passzívák állományának belső szerkezetét vizsgálva azonban azt látjuk, hogy Festetics adósságszolgálati kötelezettségeinek jelentős hányadát a két fiútestvérével szembeni, egyenként 200–200 000 ft-os kötelezettségvállalás, továbbá a két férjezetlen húga felé fennálló 30–30 000, míg két férjezett leánytestvére felé 20–20 000 ft-nyi kötelezettség tette ki.[2] Mindemellett nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az elődeitől örökölt adósságok nem presztízsépítkezések vagy luxuskiadások folytán halmozódtak fel, hanem a birtokállomány gyarapítása során, pl. a *nova donatio* elnyeréséhez szükséges kincstári becsérték lefizetése, vagy egy-egy újabb birtoktest megszerzése során, az eredeti tulajdonost terhelő adósságok átvállalásával.[3]

Gróf Festetics György, a magyar művelődéstörténet meghatározó jelentőségű alakja,[4] kihasználva a francia háborúk kedvező értékesítési lehetőségeit, majorátusi örökségét további vásárlásokkal gyarapította, s rendkívül kiterjedt birtokál-

[1] Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII-XVIII. században*, Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1965. 120, 130, 134. Esterházy Miklós herceg passzíva állománya 1776 szeptemberében pontosan 3 617 974 ft 21 krajcárt (továbbiakban: xr) tett ki. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) Esterházy Levéltár (Lt) P 132 2. doboz (d.)/c. No. 1., MNL OL Festetics Lt P 276 778. d. folio (fol.). 2.

[2] Kurucz György: „Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között". *Századok,* CXL, 2005/3. 539–565.

[3] Kurucz György: *Keszthely grófja: Festetics György*, Budapest, Corvina, 2013. 105–110.

[4] Az apa által alapított felsőfokú mezőgazdasági tanintézet történetéhez: Deininger Imre: *Keszthelyi Magy. Kir. Gazdasági Tanintézet (1865–1885) évkönyve az itt fennálló Georgicon (1797–1848) rövid történeti vázlatával*. Keszthely, Magyar Királyi Gazdasági Tanintézet, 1885., Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon 1797–1848*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967; Kurucz: *Keszthely grófja* i. m. 195–252.

lományt, konszolidált örökséget hagyott elsőszülött fiára.[5] Gróf Festetics László (1785–1846) újabb birtokvásárlásokkal, illetve apja gyakorlatának megfelelően a korabeli nyugat-európai agrotechnikai, állattenyésztési, állatgyógyászati eredmények alkalmazásával, továbbá tudatos piackutató programok finanszírozásával bevételei jelentős mértékű növelésére törekedett.[6] Mégis az ő nevéhez fűződik a család anyagi és társadalmi presztízsét erősen befolyásoló kényszerű döntés meghozatala, melynek eredményeképpen 1828-ban zárgondnokság alá helyeztette vagyonát, mivel a felhalmozódott adósságszolgálati terhek, vagyis a kamatfizetési kötelezettségek teljesítésére képtelennek bizonyult, s ezzel egyidejűleg a felmondott tőkék folyósítását sem tudta biztosítani.[7] A kortárs erdélyi utazó és emlékíró, Újfalvy Sándor (1792–1866) így emlékezett az 1830-as évek elején tett keszthelyi látogatása kapcsán: „Atyjáról, a nagy Festetics Györgyről a legvirágzóbb gazdaság mellett nagy pénzmennyiséget is öröklött. S mégis a magyar botránkoztató kövön, Bécsben, pár könnyelmű év alatt kilencmillió adósságba süllyedt el. Jelenleg minden vagyona bírói zár alatt áll. Kastélyán kívül minden egyébről zárgondnok rendelkezik. Ő pedig évenként százötvenezer forintot kap élelmire. A többi jövedelem adósságtörlesztésre fordíttatván, mint beszélik, hihetőleg élte fogytáig. S pedig valóságos eszes és tevékeny ember, mindamellett is családja- s nemzetére nézve nem hasznos többé, s legfeljebb is kopár kőszirt, mely csak bús hangot ád vissza. De nem védbástya többé, mint voltak nagy elődei, a Zrínyiek, kiknek a Festeticsekre szállt drága fegyvereik s más nagyszerű török ragadományaik a keszthelyi fegyvertárt kitűnővé teszik."[8]

Az idézet jelzi, hogy Festetics László pénzügyi helyzetének alakulása, a zárgondnokság ténye, a „közjó" ügyéről felelősséggel gondolkodó kortársak számára sem volt közömbös, de természetesen túlzott leegyszerűsítés volna Festetics László döntését csupán költekező életmódjára visszavezetni. Annál is inkább, minthogy a Nyugat-Dunántúl egyik legjelentősebb birtokállománnyal rendelkező főnemesi családfőjéről van szó, s a zárgondnokság kezdeményezésének ideje a 18–19. század fordulójának francia háborúit követő dekonjunkturális időszakhoz is kötődik. Az előbbiekben jelzett problematika alapján tehát mindenképpen indokoltnak látszik

Komáromy András: A gróf Festetics család hitbizomyányai. *Történelmi Tár,* VII, 1906/4. 563–582. Festetics György anyagi helyzetének, hitelügyleteinek részletes vizsgálatához: Kurucz (2006): i. m 539–565. A korszak hazai mezőgazdasági termelésének általános jellemzőihez: Kaposi Zoltán: *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. század fordulóján*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2002. A Habsburg Birodalom gazdasági fejlődésének áttekintéséhez: Sandgruber, Roman: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zum Gegenwart*. Wien, Ueberreuter, 1995.

6 Kurucz György: Tanulmányúton Nyugat-Európában: Gerics Pál georgikoni tanár angliai levelei gróf Festetics Lászlóhoz. *Agrártörténeti Szemle,* XXXIX, 1997/3–4. 655–724.

7 A zárgondnokság korabeli törvényi szabályozásához lásd az 1723. évi 47. törvénycikket. A korabeli magyarországi hitelviszonyok problematikájához ma is alapvető munkák: Vargha Gyula: *Magyarország pénzintézetei,* Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság, 1885., Grünwald Béla: *Széchenyi István magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848,* Pécs, Dunántúl Nyomda, 1927.

8 Újfalvy Sándor: *Emlékiratok*. Budapest, Szépirodalmi, 1990. 242–243.

a folyóirat szabta kereteknek megfelelően gróf Festetics László adminisztrációjának és anyagi lehetőségeinek áttekintése, melynek révén reményeink szerint az egykori családi levéltár birtokigazgatási és pénzügyi adminisztrációjának iratanyagán alapuló elemzésünkkel hozzájárulhatunk a korabeli dunántúli főnemesi családok helyzetének pontosabb és árnyaltabb megítéléséhez.

Birtokállomány és igazgatás

Alig két évvel az apai örökség átvételét követően, Festetics László utasítására 1821-ben olyan részletes kimutatás készült a birtokállományról és a jövedelmekről, mely világosan megkülönböztette a majorátus részét képező uradalmakat (Keszthely, Balatonszentgyörgy, Csurgó, Szentmiklós, Kemend, Vasvár, Ság, Sopron), az apai szerzeményt (Csáktornya, Turhiscse), az anyja révén reászállt (Szalkszentmárton), illetve az általa szerzett (Berzence) jószágokat.[9] A hivatkozott irat uradalmakra lebontva 63 pusztát, 91 majorságot, 21 mezővárosi rangú települést, továbbá 175 falut, 37 *compossessoratus*t valamint 103 db szőlőhegyet sorol fel. Érdemes megemlíteniünk, hogy a keszthelyi uradalomban Keszthely mellett (Zala) Szántó szerepel mezővárosként, Keszthely polgárváros viszont faluként van jegyzékbe foglalva. További figyelemre méltó sajátosság a *compossessoratus*ok jelentős száma, s ennek megfelelően példaként említhetjük a keszthelyi központi uradalmat, melynek területén összesen nyolcat vettek számba, mégpedig Szentandrást, Karmacsot, Sármelléket, Vindornyalakot, Vindornyafokot, Nemesbüköt, Köveskutat és Felsőkustányt. Az allodiális és cenzuális földterületek együttesen 213 912 holdat (1 hold = 1 200 négyszögöl) tettek ki, ami még 118 289 holdnyi erdőterülettel is kiegészült.[10]

Apja birtokigazgatási és adminisztrációs rendszeréhez[11] képest változást jelentett, hogy Festetics László időszakában egyes uradalmakat ún. prefektúrák szerint, vagyis regionális igazgatási rendszerbe osztottak be, s az írásos jelentéseket, táblázatos kimutatásokat is ennek megfelelően – ugyanakkor a kor szinoptikus adatértelmezési gyakorlatát alkalmazva – kellett benyújtani a központi birtokigazgatási testület, vagyis a Directio számára.[12] A birtokigazgatás szervezeti hierarchiájának

9 MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás. Birtokgazdálkodás P 275 2. d. fol. 476–481

10 MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás. Birtokgazdálkodás P 275 2. d.. fol. 189–192.

11 Az adósságokkal terhelt birtokaira visszavonuló Festetics György financiális helyzetének konszolidációjában meghatározó szerepet játszott Nagyváthy János (1755–1819), az 1791-ben kiadott első átfogó, magyar nyelvű mezőgazdasági szakkönyv szerzője. Lásd Nagyváthy 1793. április 2-i jelentését: MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás. Directorátusi Ügyiratok 1793 P 279 3. d. I. fol. 530–533v. Nagyváthy tevékenységéhez az újabb eredményekkel lásd: Lukács Gábor: „Nagyváthy, a Festetics-birtok tudós direktora". In: Lukács Gábor-Kocsondi József (szerk.): *Nagyváthy János emlékkönyv*. Keszthely, Pannon Egyetem Georgikon Kar, 2007, 85–120.

12 A korabeli európai adminisztrációs gyakorlat különböző aspektusaihoz: Becker, Peter – Clark, William: Introduction. In: Peter Becker – William Clark (eds.): *Little tools of knowledge. Historical essays on academic and bureaucratic practices.* Ann Arbor/London, University of Michigan Press, 2001. 1–34.

bővítését az indokolhatta, hogy Festetics László gróf az évtized elején további birtoktesteket, uradalmakat vásárolt. Ezek közül legjelentősebb volt a berzencei uradalom megszerzése gróf Niczky Jánostól (1776–1828) 1820-ban.[13]

A prefektúrák működésének pontos körülhatárolásával kapcsolatos rendelkezés egyébként a Directio 1823. május 28-án tartott ülésén született meg, s a harminc pontból álló szervezeti, működési szabályzatot, illetve korabeli elnevezéssel a „Praefecturális Instructio" szövegét Ujj Károly (?–?) directionális fogalmazó öntötte végső formába.[14] A jelzett dokumentum első pontja szerint a prefektus kötelessége volt az irányítása alá eső egység termelésének elősegítése, továbbá minden ingó, ingatlan eszköz, állatállomány, stb. haszonvételének biztosítása. Ugyanígy kötelessége volt a „controllerizált számadásoknak vezettetése", az alkalmazottak, vagyis a tisztek és cselédek eredményes tevékenységének lehetővé tétele, csakúgy mint Festetics László gróf és a Directio utasításainak maradéktalan végrehajtása. A további pontok értelmében folyamatosan be kellett járnia és ellenőriznie a különböző gazdasági egységeket, ispánságokat, pusztákat, stb. Ismernie kellett a kalkulálható robotmennyiséget, vagyis az ennek megfelelő munkaszervezésről szintén gondoskodnia kellett. A tervezhető gyarapodás függvényében számot kellett vetnie a kalkulálható állatállomány növekedéssel, az ellátáshoz szükséges takarmánymennyiséggel. Igen lényeges szempont, hogy a „pénzes erő", vagyis az alkalmazandó bérmunkások számáról, a kalkulálható költségekről szintén kimutatást kellett készítenie. Mindemellett ellenőriznie kellett a bérletek szerződési feltételeinek betartását, a szezonális feladatok sorában minden áprilisban a határhalmok állapotát, vajon „fortélyos intézetek" történtek-e, illetve augusztusban ellenőriznie kellett az uradalmi mérnökkel az épületek állapotát (még a bérben lévőket is), s rendelkeznie kellett a javításokról. Novembertől novemberig terjedő időtartamban minden uradalom gazdálkodásának a dokumentált táblázatos kimutatásait el kellett elkészítenie. Gazdasági rendészeti feladatokat is el kellett látnia, vagyis ellenőriznie kellett a beosztott tisztek tevékenységét, így a számadások megfelelő vezetését, hónaponként ülést kellett tartania a tisztekkel, a körleveleket fel kellett olvastatnia.[15]

A jelzett 1823. évi directionális ülés határozatot hozott a perceptor tevékenységének pontosabb körülhatárolásáról is, vagyis az egyes uradalmi pénztárosnak a pénzügyi év zárási periódusának megfelelően májusra kellett elkészítenie „incassatoriumát". Felelt azért, hogy a szerződésbeli fizetéseket beszedje, az eladott árukról jegyzéket állítson össze, vezesse „a Passiva és Activa Capitalisok Consignatióját", ugyanígy az „Interesseket rendszerént" fizesse, illetve beszedje, továbbá a „rastansok" vagyis a hátralékben lévők listáját időben beadja a Directióhoz. Ugyanígy a ki-

[13] Lásd „A keszthelyi Fő Crediti Cassa pro 1820/21" vonatkozó tételeit: MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII-9/b/20 No.1

[14] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1824 P 279 134. d. T. II. (nincs folio v. numerus)

[15] Uo. Nem mellékes, hogy a különböző, rossz felszerelésű, szutykos „liberiás cselédek", az uradalom területén élő, s megfelelő szerződési feltételek mellett alkalmazott „conventionatusok" ellenőrzése, szükség esetén megfeddése, fegyelmezése is az ő feladata volt.

fizetések esetén a „pénzes munkásokat Controlleria mellett" ki kellett hogy fizesse, a kasznárral hetenként elszámolást tartson, de köteles volt „a Conventiós pénzeket az egyébb pénzektül" jól megkülönböztetni.[16]

Ami a gazdálkodás tervezését, irányítási rendszerét illeti, feltűnő sajátosság, hogy az egyes uradalmak termelésének tervezése Festetics László időszakában a Directio inkább koordinatív és ellenőrző tevékenysége mellett, semmint közvetlen irányításával működött.[17] Általánosságban véve viszont megállapíthatjuk, hogy Festetics László a gazdálkodás gyakorlati teendőitől az értékesítésig, sőt az uradalmak rendészeti kérdéseire is kitérve a Directio előterjesztései alapján igen jelentős részt vállalt a közvetlen irányításból. Az 1820. június 7-én Ürményben (Nyitra vármegye) kelt instrukciójában pl. úgy rendelkezett, hogy a Hunyady József (1773–1822) gróftól vásárolt 320 db anyabirkát, 6 db hágató kost a szalkszentmártoni uradalomba hajtsák el, továbbá a Directiót teszi felelőssé, hogy az elhajtásig elhulló állatokat az eladó megfelelő minőségben pótolja. Az útvonal szerint Vác és Pest érintésével kellett hajtani az állatokat, de Pesten „sehol se állapodjanak meg, a linea [a pesti városfal – K.Gy.] körül folyvást hajtassanak, és egyáltaljában semmi szin alatt másoknak ne mutogassanak."[18]

A szántóföldi növénytermesztés vonatkozásában a modern agrotechnika és művelési rendszerek megfelelő alkalmazását bizonyítja 1821. június 28-án kelt instrukciójának hetedik pontja, melyben úgy rendelkezett, hogy „[…] a Fenéki Gazdaságnál bé hozott 8. szakaszos Turnusnál a trágyába vetett lednek után, őszi búza, és közébe tavasszal lóherrel, az árpa pedig őszi búza után, melly 2. esztendős lóheres földbe jön, vettethessen, és igy ott őszi gabonára tétessen szer".[19] Az 1822. február 1-jén kelt instrukciójának egyik fontos meghagyása volt, hogy a prefektus és a direktor a vizitációkat nagyobb figyelmességgel végezze, mert az ollári uradalomban a tolvajlást az uradalmi ügyész leplezte le. Ugyanilyen súlyúnak ítélte, hogy április végéig a tisztek a gazdasági és erdei „topografica leirásokat okvetetlen bé-küldjék", továbbá, ha az udvari tisztség valakit a szolgálatába fogad, az előző alkalmazójánál a magatartásáról tudakozódjon, s az „Attestatumokkal ne elégedjen meg".[20]

A gróf heti rendszerességgel küldött, sokszor terjedelmes írásos utasításai viszont az előterjesztések vonatkozásában rendkívül komoly információs bázist feltételeztek, s ennek megfelelően a Directio az egyes uradalmaktól időről időre meghatározott rendszer és szempontok alapján gyűjtötte be az információkat. Az egyes ágazatonként előírt egységes adatgyűjtési gyakorlat, illetve hatékony adminisztrációs rendszer alkalmazása figyelhető meg pl. az uradalmak erdeinek gondozása, a faigények, az elvégzett vagy ütemezett munkák nyilvántartása céljából rendsze-

16 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1824 P 279 134. d. T. II. (nincs folio v. numerus)

17 Lásd Palleta György (?–?) inspektor négy prefektúrára vonatkozó táblázatos összeállítását. MNL OL Directorátusi Ügyiratok 1828 P 279 159. d. T. II. (nincs folio v. numerus)

18 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1821 P 279 118. d. T. II. fol. 149–149v.

19 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1821 P 279 124. d. T. II. fol. 175v.

20 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II. (nincs folio v. numerus)

resen összeállított „Gehorsamster Forstamtsbericht" táblázatos kimutatásaiban.[21] Ugyanitt fontos megjegyeznünk, hogy Festetics László idejében különösen nagy gondot fordítottak az egyes uradalmak állatállományának megfelelő állategészségügyi ellenőrzésére, a rendszeres oltásra, melyet a Georgikon professzora, Liebbald Gyula (1780?–1846) állatorvosnak a Directio számára készített összeállítása is példáz. Liebbald 1821. június 20-án kelt jelentéséhez csatolt harmincegy pontos elaborátuma szintén a rendszerezett adatszolgáltatás gyakorlatát tükrözi, mely előképét tekintve Magyarországon az állategészségügyi helyzetről egységes rendszer szerint készített fizikus orvosi jelentésekre vezethető vissza.[22]

Festetics László időszakához köthető újítás, és így az uradalmak működését közvetve befolyásoló tényezőként értékelhetjük az 1822. február 2-i utasítást, mely az uradalmak alkalmazotti állományát, egészségügyi ellátását érintette. A hivatkozott instrukció az uradalmakat három osztályba sorolta, s ennek megfelelően 100, 80 és 60 váltóforintot[23] (továbbiakban: vft) rendelt elkülöníteni az alkalmazottak, így az állandó „conventionatusok" gyógyszerellátásának biztosítására. A gróf meghagyta azt is, hogy amennyiben a beteg nem veszi be az orvos által előírt orvosságot, úgy az uradalmi adminisztráció a többi költséget nem viseli, illetve figyelmeztessék az orvost, hogy „a drága orvosságok praescriptiójátul ezen cassát megkémélje". Az ellátásból viszont kivétetnek azok, akik „rendetlen vagy buja életet viselvén, nyavalyájoknak önnön okai", vagy betegségüket saját elővigyázatlanságuk okozta.[24] A gróf felelősségérzetének, vagy ha úgy tetszik „emberi együttérzésének" figyelemre méltó példáját találjuk az 1822. június 25-én Bécsben kelt instrukciójában. Minthogy Brunner József vincellér fiát vadászaton agyonlőtték, nyomozást rendelt el: „[…] ki légyen az, ki tilalmam ellen azon embert, a ki a könyörgőnek [t.i. Brunner] fiát agyon lőtte, s aki másképp is tolvaj vadász is", illetve úgy rendelkezett,

[21] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II. (nincs folio v. numerus). Matthias Krug (?–?) vasvári vagy Czékus Dániel (?–?) ollári fővadász a következő kérdések alapján készítette el 1822. január havi jelentését: „Wo, wann und welche Waldungen sind in diesem Monat bereiset worden? Ob die subalterne Waldhüttern wisitirt wurden? Was für Unterschleife Waldschaden oder andere Mißbräuche hat der selbe in Forst und Jagdwesenwahrgenommen? Was ist in der Pflege-Kultur und Holzungen geschehen? Was ist in der Holz und Übrigen Waldnutzungen in diesem Monat geschehen?"

[22] „Praktische Warhnehmungen über die Schafblattern und Ihren Impfung" MNL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1821 P 279 124. d. T. II. fol. 162–163v. Vö.. Krász Lilla: „Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig. Az egészségügyijelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon". *Századvég,* 2013/70. 166–171.

[23] Az 1811-es, majd az 1816-os központi pénzügyi rendelkezések nyomán a „bankó tzédulát" meghatározott árfolyam szerint, az úgy nevezett „bécsi scala" alapján váltották át, s ennek árfolyamát a lapok rendszersen közölték. Az átlagos arány az ezüst vagy „pengő pénz" váltó egységére számítva 24 ezüst krajcárral számolható váltóforintonként. A korszak pénzügyi sajátosságainak áttekintéséhez lásd Vargha: i. m. 8–10.

[24] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II. (nincs folio v. numerus)

hogy „egyébiránt a fiscalatus azon legyen, hogy az ki a szerencsétlen iffjunak halálát okozta, nem tsak a homagiumot, hanem a temetésbéli költségeket megfizesse."[25]

Mindamellett diszfunkcionális jelenségekre is találunk példát, vagyis volt olyan eset, amikor a Directio egyes szakalkalmazottak számára nem biztosított megfelelő feltételeket, s ezért távozni kényszerültek. Johann Fanzler (?–?) pincemester 1822. október 2-án Palleta György inspektorhoz intézett levelében azzal indokolja távozási szándékát, hogy a deputatumba adott bor nélkül nem tudja vállalni a szolgálatot. Jóllehet a szerződése szerint két marha tartására van engedélye, s amennyiben lenne segédje akár három marhát legeltethetne az uradalmi réteken, viszont nincs istállója, s ezért egy gondozó tartása külön kiadást jelent számára, az éves készpénzfizetéséből pedig nem tud külön alkalmazottakat felfogadni.[26] A Festetics György révén különböző nyugat-európai országok kertkultúráit tanulmányozó Bene Gergely (?–?) udvari főkertész távozása szintén komoly veszteséget jelenthetett, bár távozását követően a georgikoni kertészet, a botanikus kert, illetve a kastély kertjével kapcsolatos munkáját Lehrmann József (1791–1845) folytatta. Lehrmann Festetics László révén maga is több évig tanult külföldön, s a georgikoni szakoktatásban hasznosított tapasztalatait a német fejedelemségekben, Németalföldön, Angliában, s Franciaországban alapozta meg.[27]

A birtokigazgatás és a tisztikar állományát érintő drasztikus változásra az évtized végén került sor, amikor az adósságszolgálati és tőketörlesztési kötelezettségek teljesítésére képtelen Festetics László önkéntes zárgondnokságot, modern értelmezéssel csődvédelmet kényszerült kérni maga ellen. A választott *sequestri curator*ral, vagyis Mezőszegedi Szegedy Ferenc (1786–1848) cs. k. kamarással, Szabolcs vármegye főispáni adminisztrátorával 1828. április 12-én kötött, tizenkét pontból álló egyezség figyelemre méltó sajátossága, hogy nem csak a jogosultságokat, továbbá a jövedelmek felhasználására, a tőke- és kamattörlesztésekre vonatkozó feltételeket szabja meg keretszerződés formájában, hanem elviekben kitér a gazdálkodás és adminisztráció gyakorlatára is.[28] A szerződés negyedik pontja szerint „Szabad-

[25] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II. (nincs folio v. numerus)

[26] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 P 279 129. d. T. II. (nincs folio v. numerus)

[27] Benét 1821-ben Festetics László még pénzjutalomban részesítette, de utóbb egy mérnökpraktikáns panaszos levelet intézett a Directióhoz, miszerint a főkertész megszégyenítette a béresek előtt. Bene távozásában azonban inkább az anyagiak játszottak szerepet, hiszen 1825. február 19-én a Directióhoz intézett levelét „kerti ingenieur s több nagy érdemű uraságok kertyek Inspectora"-ként jegyzi, s megemlíti, hogy jelenlegi alkalmazásában napi 5 vft (1 váltóforint – 24 konvenciós krajcár) a fizetsége, s az uraságnál „szabad asztala" van. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1821 P 279 124. d. T. II. (nincs folio v. numerus), MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1825 P 279 144. d. T. II. (nincs folio v. numerus). Lehrmann tanulmányútjához: Kurucz György: „Válogatás Gerics Pál georgikoni tanár nyugat-európai jelentéseiből és leveleiből". *Fons,* XIII, 2006/ 2. 247–248.

[28] MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5.d. fol. 7–10v. Az 1828. április 12-én Bécsben kelt szerződést tanúként gróf Nádasdy Mihály (1775–1854) titkos tanácsos, későbbi államminiszter, valamint gróf Reviczky Ádám (1786–1862), ekkor még magyar alkancellár jegyezte. A zárgondnokságot illetően beterjesztett kérelemhez ld.: MNL OL Festetics Lt A család egyetemét illető iratok P 236 93. d. fol. 25.

ságában áll a Sequester Úrnak az is, hogy Jószágaim Directiojával előre értekezvén, mind azon hasznos megkémélléseket meg tehesse, mellyeket be látása szerént jóknak fog találni."[29] A zárgondnok a hivatkozott negyedik pont alapján azonnal megtette az általa szükségesnek tartott lépéseket, s a korábbi egységes adminisztrációs gyakorlatot kihasználva 1828. április 23-án körlevelet küldetett ki a Directióval, melynek értelmében az egyes uradalmak tisztjeitől javaslatokat kértek a termelés, továbbá a bevételek növelése, illetve a költségek csökkentése érdekében. A zártartó racionalizálást célzó rendelkezései azonban nem csak az egyes uradalmak allodiális gazdálkodását, termelési kapacitását befolyásoló döntésekben nyilvánult meg, hanem a Directiót, illetve egy-egy uradalom adminisztrációjának alsóbb és felsőbb szintjein alkalmazott személyeket is érintették. Festetics László ekkor vált meg Palleta György inspektortól, vagyis a zárgondnok eljárása számos tiszti egzisztenciát érintett.

Ami a létszámcsökkentés mértékét illeti, ennek arányát valamennyi uradalom esetében 30%-ra tehetjük, de ez az arány tükröződik a Directio fizetési lajstromainak összevetésekor is. A tisztikar, a szolgálattevők és egyéb alkalmazottak létszám- és illetményváltozásait az évenként összeállított „Status Personalis Officialium et Servitorum" alapján rekonstruálhatjuk. A huszonhét tételt tartalmazó „Directionális Tiszteknek és Cselédeknek pro prima angaria 820 kifizetett Salariumaiknak Tabellája" tájékoztatása szerint Festetics László 1820-ban három hónapra összesen 7 375 vft-ot fizetett az alkalmazottaknak, a tisztek mellett beleértve a fogalmazókat, a családi orvos, vagy éppen a kéménytisztítót.[30] A Directio valamennyi tisztségviselője és a kisegítő személyzet éves fizetése ekkor összesen 28 563ft-ot tett ki váltó forintban számolva.[31] A „Directionális tiszteknek és egyéb individuumoknak" összesített elszámolása szerint a tiszteket és szakalkalmazottakat (pl. orvos, mérnök) magában foglaló központi birtokigazgatási szerv 1824-ben az irodával együtt összesen 24 főből állt.[32] Szegedy Ferenc zárgondnok rendelkezése nyomán az 1828. december 4-én kelt directionális fizetési tabella már csak 14 tiszti tételt tartalmazott, s ennek megfelelően az összesített éves fizetés 17 264 vft-ot tett ki.[33]

Összességében megállapíthatjuk, hogy Festetics László birtokigazgatási rendszere az apai örökség átvételétől számított egy évtizeden belül több olyan változtatáson ment keresztül, mely a szervezeti szinteket, illetve a tiszti állomány egészét is érintette. Az egyes uradalmak prefektúrák alá rendelése azonban nem az ágazati termelési technikák minőségi javítása, hanem pusztán adminisztratív, birtokkor-

[29] Uo. fol. 17v.

[30] MNL OL Festetics Lt Számadások 1819 P 276 759. d. XII-9/b/19-No. 296

[31] A francia háborúk során bekövetkezett magyarországi devalvációk, a „bécsi kurzus" változásainak hátteréhez lásd: STIASSNY, PAUL: *Der Österreichische Staatsbankrott von 1811.* Wien–Leipzig, Alfred Hölter K. u. K. Hof- und Universitätsbuchhändler, 1912; BÜKY JÓZSEF: *Ausztria papírpénzkibocsátásának története a XVIII. század közepétől 1850-ig (különös tekintettel Magyarországra),* Budapest, Stádium Sajtóvállalat Rt, 1937.

[32] MNL OL Festetics Lt Számadások 1824 P 276 761. d . XII-9/b/21-No. 551

[33] MNL OL Festetics Lt Számadások 1828/29 P 276 765. d. XII-9/b/25-No.118

mányzati felügyeleti rendszerét érintette. Az 1828. évi zárgondnoki intézkedések egyik fő eleme azonban a közvetlen működési költségek csökkentése volt, s ez az alsóbb irányítási szintektől a legfelső szintű adminisztrációs szervezet létszámcsökkentését is maga után vonta. Ugyanakkor nem vitás, hogy a zárgondnok utasítására 1828. május elején kelt „projectált státus" a rövid távú piaci igényeknek megfelelően igyekezett átalakítani az állattenyésztést. Miközben a szántóföldi növénytermesztésre, a vetésterület nagyságára nézve nem tervezett különösebb változtatást Szegedy, addig uradalmanként akár 30–50%-al is csökkentették a szarvasmarha állományt, sőt a presztízs célokat szolgáló, 397 lovat számláló ménes állományát is 89 darabbal csökkentették. A 40 000 darabot is meghaladó juhállományt viszont 10 000 darabbal kívánta növelni a zárgondnok.[34]

Készpénzbevételek és fizetőképesség

Magától értetődően az adminisztráció és a gazdálkodási gyakorlat hatékonysága az egyes uradalmi pénztárak által a keszthelyi fő-hitelpénztárba befizetett összegek nagyságán mérhető leginkább. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy az egyes uradalmak önálló működési kiadásainak leszámítását követően került sor a keszthelyi központi pénztárba történő tiszta jövedelemként „administrált" befizetésekre. Az 1820/21-es pénzügyi év 1821. július 30-án jegyzett összesítése szerint a keszthelyi központi pénztár 109 875 ft ezüst valamint 402 620 ft „bankó czédulában" számított bevételt regisztrált (krajcárok nélkül). A fenti összegek tekintetében az adott periódusban az uradalmak összesített befizetései, vagyis a működési költségek és egyéb befektetések levonása után ezüstben számolva 69 324 ft-ot tettek ki, papírpénzben pedig 260 250 ft-ot.[35] Az 1822/23. pénzügyi év regisztrált összbevételei ezüstben 39 990 ft-ra rúgtak, míg papír pénzben 465 723 ft-ra.[36] Ezekből az összegekből valamennyi uradalom 17 907 ft-nyi ezüsttel, illetve 292 775 vft-tal részesedett.

Festetics László bevételei, s így természetesen az uradalmakból „administrált bevételek" feltűnő megcsappanása figyelhető meg az 1823/24-es pénzügyi év esetében, hiszen a fenti összegekhez képest ezüstben 17 157 ft-ot, illetve „bankó czédulában" 304 061 ft-ot regisztrált a keszthelyi „crediti cassa".[37] A ténylegesen agrártermelésből származó részesedés, vagyis az uradalmi pénztárak „erogatiója" a fentieknek megfelelően 7 832 pft, illetve 193 045 vft-nyi összeg volt. A legtöbb jöve-

34 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1828 P 279 159. d. T. II (nincs folio vagy numerus)

35 MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII–9/b/20–No.1. Az erdei termékek iránti kereslet sajátos példájaként említhetjük, hogy az uradalmak erdeiből felvásárolt gubacs 32 790ft (ezüst) értékű bevételt tett ki.

36 MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII–9/b/21–No. 93.

37 MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 762. d. XII.9/b/22–No. 1.

delmet biztosító három uradalom befizetései az adott pénzügyi években az általános trendnek megfelelő arányokat mutatják:

1. táblázat. (Forrás: MNL OL Festetics Lt Számadások 1820/21 P 276 760. d. XII–9/b/20–No.1., MNL OL Festetics Lt Számadások 1822/23 P 276 761. d. XII–9/b/21–No. 93., MNL OL Festetics Lt Számadások 1823/24 P 276 762. d. XII.9/b/22–No. 1.)

Uradalom	1820/21	1822/23	1823/24
Csurgó	4 895 pft 74 959 vft	2 904 pft 38 765 vft	180 pft 23 040 vft
Csáktornya	9 164 pft 79 606 vft	10 531 pft 66 079 vft	7 430 pft 57 109 vft
Keszthely	– 28 300 vft	1 258 pft 37 541 vft	– 13 943 vft
Összesen	14 059 pft 182 865 vft	14 693 pft 142 385 vft	7 610 pft 94 087 vft

Az uradalmak befizetéseinek egyértelmű visszaesése magától értetődően az általános piaci, felvásárlási feltételekre vezethető vissza.[38] Nem kétséges azonban, hogy hirtelen kritikussá váló értékesítési feltételek esetén, vagyis váratlanul és jelentős mértékben megváltozó keresleti és felvásárlási körülmények mellett, még minőségi agrotechnikai és állattenyésztési gyakorlat ellenére is időbe telik a megfelelő ágazati adaptáció, az elmaradó bevételek pótlása. Ugyanígy fontos hangsúlyoznunk, hogy a korábban részletesen is ismertetett adminisztrációs gyakorlat, az alkalmazott művelési rendszerek, az állattenyésztési, állattartási gyakorlat, az állategészségügyi eljárások színvonala, stb. alapján – legalábbis a hazai viszonyokhoz képest – aligha tekinthető elmaradottnak Festetics László birtokgazdálkodása, főként ha figyelembe vesszük, hogy a Georgikon tanárai révén a külföldi tudományos intézetekkel, kiemelkedő szakemberekkel kiépített kapcsolatrendszer a termelés mennyiségi és minőségi mutatóit egyaránt befolyásoló új ismeretek adaptációját is biztosította.

Természetesen az uradalmak jövedelemként adminisztrált befizetéseinek tényleges arányait és jelentőségét alapvetően az uradalmak kiadásaival, azaz a működési költségekkel összevetve értékelhetjük leginkább. Az alábbi táblázat[39] a három legjelentősebb uradalomnak az apai örökség átvételétől az 1824. évi drasztikus bevételi visszaesésig számított kiadási összegeit tartalmazza váltó forintban (krajcárok nélkül) számolva:

[38] Josef Kulischer klasszikus gazdaságtörténeti művében utal a cereáliák felvásárlási árának drasztikus visszaesésére: Kulischer, 1965. 424. A szigetországi trendhez összehasonlításul: Mitchell – Deane, 1962. 487–489.

[39] Ezúton szeretném megköszönni Lukács Gábornak, hogy a P 276 974 d. adatsoraira felhívta a figyelmemet.

2. táblázat. (Forrás: MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás. Zárszámadások 1814–1866 P 276 974 d. XII–12)

Uradalom	1820/21	1821/22	1822/23	1823/24
Keszthely	257 118 vft	168 520 vft	136 558 vft	89 150 vft
Csurgó	159 556 vft	174 450 vft	95 770 vft	75 673 vft
Csáktornya	209 117 vft	245 867 vft	159 860 vft	318 vft

A fenti táblázatokban foglalt adatok összevetésekor egyértelműen kiviláglik, hogy a központi keszthelyi uradalom, a fő-hitelpénztárba befizetett tiszta jövedelmek összegéhez képest arányaiban jóval nagyobb költségösszegeket regisztrált az adott periódusban. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy a központi birtokigazgatás költségtételei, csakúgy mint az ún. „udvari cassa", vagyis a keszthelyi kastéllyal kapcsolatos luxuskiadások, másrészt az évtized elején folytatott sági és keszthelyi építkezések kiadási összegeinek jelentős hányada a keszthelyi uradalom költségvetését terhelte. Jellemző módon tehát a keszthelyi uradalom „jövedelemként administrált" összege az 1820/21-es pénzügyi évben a kiadások összegéhez képest alig haladja meg a 11%-os arányt. További feltűnő sajátosság, hogy miközben a csáktornyai uradalom részéről regisztrálják a legjelentősebb jövedelmeket, ez az uradalom az, amelyik a legnagyobb költségráfordítással működött, viszont az évtized közepéig arányaiban ennek az uradalomnak a költségei csökkentek a legkevésbé a két másik uradalomhoz képest. A tiszta jövedelemként regisztrált összegek csökkenése természetesen maga után vonta az említett uradalmak működési és beruházási költségeinek csökkenését is, de amíg a csurgói uradalomban az 1820/21-es, illetve az 1823/24-es pénzügyi év viszonylatában ez mintegy 50%-os arányt tett ki, addig a csáktornyai uradalom esetében mindössze 28%-os aránnyal számolhatunk.

A fenti adatsorokhoz képest azonban némi pozitív elmozdulással szembesülünk az 1826/27-es pénzügyi év bevételi összegeinek vizsgálatakor, figyelembe véve azt a tényt is, hogy ekkor már nem regisztráltak ezüst vagy konvenciós pénzben számított bevételt:

3. táblázat. (Forrás: MNL OL Festetics Lt Számadások 1826/27 P 276 764. d. XII–9/b/24–No. 1)

Uradalom	pft	vft
Csurgó	–	41 722
Csáktornya	–	94 773
Keszthely	–	100
Összesen		149 595

A csáktornyai uradalom mintegy 40%-al múlta felül a korábbi befizetési arányát, azonban a keszthelyi uradalom esetében egyértelmű a stagnálás, a csurgói esetében

pedig alig néhány százalékos javulás figyelhető meg. Jegyezzük meg, hogy az adott pénzügyi évben a csáktornyai uradalomnál 145 023 vft, a keszthelyinél 115 591vft, a csurgói esetében pedig 88 717 vft kiadást regisztráltak.[40]

Az ágazatonként regisztrált összegek a három legtöbb bevételt generáló uradalom esetében a következőképpen alakultak:

4. táblázat. A keszthelyi uradalom ágazatonkénti bevételei (váltó ft-ban krajcárok nélkül) (Forrás: MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás. Zárszámadások 1814–1866 P 276 974 d. XII–12)

Ágazat	1820/21	1822/23	1823/24	1824/25
Gabona	4 943ft	1 298ft	850ft	862ft
Bor	61 349ft	40 042ft	22 280ft	34 258
Gyapjú	26 053ft	34 203ft	37 842	32 051ft
Erdők	32 255ft	23 180ft	16 482ft	11 031ft
Marha	14 025ft	15 747ft	1 593ft	4 933ft

5. táblázat. A csáktornyai uradalom ágazatonkénti bevételei (váltó ft-ban krajcárok nélkül) (Forrás: MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás. Zárszámadások 1814–1866 P 276 974 d. XII–12)

Ágazat	1820/21	1822/23	1823/24	1824/25
Gabona	37 044ft	22 586ft	7 963ft	15 389ft
Bor	23 368ft	11 306ft	18 209ft	12 836
Gyapjú	27 693ft	19 825ft	23 734ft	27 525ft
Erdők	8 396ft	12 688ft	7 473ft	7 212ft
Marha	17 164ft	12 439ft	9 783ft	835ft

6. táblázat. A csurgói uradalom ágazatonkénti bevételei (váltó ft-ban krajcárok nélkül) (Forrás: MNL OL Festetics Lt Központi Birtokigazgatás. Zárszámadások 1814–1866 P 276 974 d. XII–12)

Ágazat	1820/21	1822/23	1823/24	1824/25
Gabona	76 437ft	32 255ft	24 070	24 516ft
Bor	31 191ft-	10 023ft	3 202ft	9 332ft
Gyapjú	35 394ft	18 897ft	20 375ft	23 772ft
Erdők	7 457ft	3 697ft	13 892ft	4 467ft
Marha	21 677ft	5 310ft	4 948ft	662ft

[40] MNL OL Festetics Lt Számadások P 276 974. d. XII–2 fol.18v–19

A fenti adatsorok összevetése alapján egyértelműen kiviláglik, hogy az adott periódusban a regionális, földrajzi, és egyéb természetes adottságoknak köszönhetően változtak az ágazati bevételek. Gabonatermesztésből a csurgói uradalom rendkívül komoly összeget, összesítve 157 278 vft-ot, a csáktornyai uradalom 82 982 vft-ot, a keszthelyi uradalom viszont alig 7 953 vft-ot generált. Ezt ellensúlyozza viszont a borból származó bevételek alakulása, hiszen a keszthelyi uradalom 157 929 vft-ot, a csáktornyai 65 719 vft-ot, míg a csurgói uradalmi pénztár mindösze 53 748 vft-nyi bevételt produkált. Önmagáért beszél az a tény, hogy a két utóbbi uradalom borból származó bevételeinek értéke alig több mint 60%-át teszi ki a keszthelyi uradaloménak.

A gyapjúból származó bevételek viszont nem mutatnak ilyen jelentős eltéréseket, hiszen a keszthelyi uradalom esetében ez az összeg 130 149 vft-ra, a csáktornyai esetében 98 752 vft-ra, míg a csurgói uradalom esetében 98 438 vft-ra rúgott. Az uradalmi erdőkből, illetve a nagyállattartásból származó bevételek alakulása viszont feltűnő módon elmarad az előbbi ágazatok jövedelmezőségéhez képest, bár az évtized elején a marhatartás még mindegyik uradalom esetében jelentős összegeket generált.

Ami Szegedy Ferenc zárgondnoki tevékenységének kétéves periódusra számított gazdálkodási eredményeit illeti, a Zala vármegyei vizsgálóbizottság számára 1830. január 11-i dátummal jegyzett kimutatásai szerint a „Jószágokon tett javítások által is ide csatolt jegyzés szerint a Zártartóság beállásától fogva 35 506frt 41xrt tettek Conv. ezüst pénzben. Hasonlóul szaporodott ezen idő folytában a birkák száma is, […] a Zártartóság kezdetén 57 104 darabot tett, most pedig 69 174 darabot […]”[41] A bevételeket érintő racionalizálással, így többek között a tisztikar, a szolgálattevők létszámának csökkentésével, a gróf egyéni kiadásainak megkurtításával, stb. tett „megkéméllések” összege 216 943 ft-ra rúgott „bankó czédulában”, míg az uradalmakból származó bevételeket az előző pénzügyi év eredményei alapján 668 168 vft-ban határozta meg.[42] Természetesen bármilyen impresszívnek tűnik ez az adat, Festetics Lászlónak ebből kellett fedeznie a különböző adósságszolgálati terheket, s mindezek levonása után „a M[é]l[tósá]gos Gróf Úr Familiája tartására és a tőkepénzek lassanként való fizetésére esztendőnként” konvenciós pénzben számítva 162 361ft-nyi összeg állt rendelkezésére.[43]

[41] MNL OL Festetics Lt Festetics László iratai. Zárgondnoksággal kapcsolatos iratok 1806–1847 P 248 5.d. fol. 86.

[42] Uo. fol. 100.

[43] Uo. fol. 86.

Összegzés

A Festetics család keszthelyi ágának birtokigazgatási rendszerében a tisztek funkcionális és hatásköri eljárását, napi gyakorlatát az 1790-es években kialakított általános instrukció szabta meg. Miután Festetics László átvette apai örökségét, kiterjedt birtokainak adminisztrációjában, gyakorlatában módosításokat vezetett be. Uradalmait regionális igazgatási egységekbe osztotta, s az így létrejött négy prefektúra vezetője a naptári év végén nyújtotta be a következő év gazdálkodási, termelési, munkaszervezési terveit, melyeket természetesen a központi birtokigazgatási testület, a Directio a gróf személyes ellenőrzését követően hagyott jóvá és igazolt vissza. Festetics László időszakában a meghatározott standard szerint kialakított táblázatos kimutatások rendszere tovább bővült, aminek köszönhetően a Directio átfogó információs bázis alapján tehette meg javaslatait, illetve készíthette el a különböző előterjesztéseket a gróf személyes gazdasági, fejlesztési vagy éppen értékesítési döntéseinek megkönnyítése érdekében.

Fontos megjegyeznünk, hogy a Festetics birtokok allodiális termelésének technikai, technológiai gyakorlata az újkori angol agrárforradalom eredményinek adaptációjára épült, s a nyugat-európai állattenyésztési, állategészségügyi, termesztéstechnikai eljárásokat a Georgikoni tangazdaságban, vagy az egyes uradalmak adottságainak megfelelően igyekeztek alkalmazni. A magyarországi viszonyokhoz képest mindenképpen modernebb termelési gyakorlat ellenére azonban az 1820-as évek közepén az értékesítési lehetőségek jelentősen romlottak. Festetics László bevételei oly mértékben megcsappantak, hogy kezelhetetlenné váló adósságszolgálati terhei miatt kénytelen volt zárgondnokságot kérni maga ellen. A megfelelő szerződéses feltételek kidolgozását követően 1828 áprilisától Szegedy Ferenc vette át a birtokok irányítását. Racionalizálási döntéseivel, továbbá közvetlen, rövidtávú fejlesztésekkel, további hitelfelvételekkel sikerült konszolidálnia Festetics László anyagi helyzetét, s ily módon ha a korábbi hitelek tőkéinek tömeges törlesztésére nem is volt képes, a jegyzett adósságok utáni kamattörlesztések biztosítva voltak.

Kulcsszavak
A Festetics család keszthelyi birtoka, ésszerű gazdálkodás, vagyonkezelés, adósság, adósságszolgálat, fellendülés, gazdasági hanyatlás, zárgondnokság, fizetőképesség

Abstract
Estate Management and Liquidity: the Finances of Count László Festetics in the First Decades of the Nineteenth Century

Count László Festetics (1785–1846) inherited large estates in Transdanubia. His father, Count György Festetics (1755–1819) was not only the founder of the first steward training college, thereby providing trained agriculturists and stewards for Hungary's most important sphere of production, but bequethed a well-managed system of domains and consolidated fam-

ily finances to his son. The debt level of the Festetics family was outstanding among the Hungarian aristocratic families at the end of the eighteenth century. However, the ensuing boom of the Napolenic wars as well as the combined effects of the government's devaluation patents issued in 1811 and 1816, whereby previous loans granted in silver or gold were converted to bank notes and treasury vouchers according to a daily rate of exchange, largely contributed to the rise of the Festetics family. Nevertheless, the depression of the 1820s adversely affected Count László Festetics's financial status resulting in the sequestration of his estates. This paper is meant to present a general view of contemporary estate management of one of Hungary's foremost aristocratic families as well as arguing that it was not exclusively due to Count László Festetics's high-handedness and lavish life style which inevitably brought about the introduction of such drastic measures, but the concommitant effects of a depression also contributed to the substantial deterioration of his finances thereby failing to maintain the required level of servicing his outstanding debts.

Keywords
Keszthely branch of Festetics family, rational farming, estate management, debt, debt servicing, boom, depression, sequestration, liquidity

ZSIDAI RÉKA

Egy dunántúli főnemesi udvartartás a 18–19. század fordulóján: Festetics György belső rendtartása

Bevezetés

A 18–19. század fordulójára Keszthely és a Festetics család keszthelyi ágának történetében új időszak köszöntött be. A család egyik ifjú sarja, Festetics György (1755–1819) egy hierarchizált s racionális alapon működő pénzügyigazgatási-rendszer kiépítésére törekedett, ami egy központi igazgatási testület, a Directio megszervezését eredményezte.[1] A Directio jelentős mértékben hozzájárult az udvartartás működési mechanizmusának zökkenőmentes biztosításához különféle instrukciók kidolgozásával. A grófi udvar, illetve a belső személyzet vonatkozásában két részletes útmutatás megírását rendelte el Festetics 1800-ban és 1803-ban egy megbízott tiszt által végzett előzetes felmérés alapján. Tanulmányunk alapvető forrásaként a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, a Festetics családi levéltár iratanyagai között fellelhető Directorátusi Ügyiratok és Jegyzőkönyvek (P 279), valamint inventáriumok (P 236) szolgáltak.[2]

A főúri, főnemesi létformának, társadalmi státusnak megfelelően a Festeticsek keszthelyi ága a 18–19. század fordulójáig kialakította saját főúri környezetét a keszthelyi kastély többszöri átépítésével.[3] Ez természetesen együtt járt a presztízs

[1] KURUCZ GYÖRGY: „Adósság, hitel, törlesztés: Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között". Századok, CXL, 2006/3. 543–557; KURUCZ GYÖRGY: Keszthely grófja: Festetics György, Budapest, Corvina, 2013, 143–160; KURUCZ GYÖRGY: „Verwandtschafts- und Finanzbeziehungen Zwischen den Ungarischen Adelsfamilien der Festetics und Eszterházy: Die Verbindung des Keszthély-Zweiges der Festetics und des Zólyom-Zweiges der Eszterházy am Ende des 18. Jahrhunderts". In GÜRTLER, W. – KROPF, R. (Hg.): *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert* (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgerlend Band 128), Eisenstadt, 2009, 463–468.; KURUCZ GYÖRGY: „Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830)". *Századok,* CL, 2016/3. 540–541.

[2] Ezúton szeretném megköszönni Kurucz György segítségét, a kézirathoz fűzött kritikai megjegyzéseit.

[3] PÉCZELY PIROSKA: *A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése,* Budapest, Múzeumok Központi Propaganda Irodája, 1958, 32–44.; ALFÖLDY GÁBOR: „A keszthelyi Festetics-kastélypark rövid története". In Uő (szerk.): *Királyi és hercegi kertek Magyarországon. Principal Gardens of Hungary. Königliche und herzogliche Gärten in Ungarn. Esterháza, Gödöllő, Keszthely, Visegrád*, Budapest, Szent István Egyetem Kertművészeti Tanszék, Mágus Kiadó, 2001, 43–49, 103–109, 171–179; KURUCZ (2013): 262–267. A magyarországi főúri életmód, udvartartás jellegzetességeihez: életmódhoz lásd: H. BALÁZS ÉVA – KRÁSZ LILLA – KURUCZ GYÖRGY (szerk.): *Hétköznapi élet a Habsburgok korában 1740–1815* (Mindennapi történelem c. sorozat), Budapest, Corvina, 2007, 37–43, 57–67, 69–79, 81–85, 98–99, 105–129, 154–157; KRÁSZ LILLA – KURUCZ GYÖRGY (szerk.): *Edelényi hétköznapok a 18. században,* Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, 2014, 26–45, 47–53, 103–119, 121–131.

megteremtésével, ami a státusszimbólummá váló reprezentatív kert s a ménesállomány mellett a vagyontárgyak, a nemesfém étkészletek, a bútorok vagy éppen a megszokott étkezési rendben felszolgált fogások minőségében nyilvánult meg. Festetics tehát egy önreprezentáló és attitűdformáló udvartartás megteremtésére törekedett, melynek elengedhetetlen feltétele egy kellő szakértelemmel rendelkező s alá-fölérendeltségi alapon szerveződő belső személyzet alkalmazása volt.

Udvari személyzet és gyakorlati tevékenység

A belső udvartartásra vonatkozó első részletes instrukciót, vagyis „A Méltóságos Groffi Ház belső rendtartására, 's Gazdasága vezetésére szolgáló Út mutatás"-t 1800-ban dolgozta ki Festetics, mikorra kialakult a hierarchikus alapon működő birtokkormányzat.[4] Az útmutatás a felépítését tekintve négy részből (paragrafusból) áll, ami nyomatékot ad az utasítások betartásának.[5]

Az 1803. évi instrukció, azaz „A Méltóságos Grófi Ház belső Udvara rendtartására, Gazdasága, s az arról szólló Számadásoknak vezetésére szolgáló utmutatás" bizonyos részei ugyan megegyeznek az első instrukcióval, más tekintetben azonban különböznek tőle.[6] Az immár hat egységből álló rendelkezések jóval részletesebbek az alkalmazottakat illetően. Festetics az instrukció kidolgozásának célját abban határozta meg, hogy a megfelelő működés érdekében nagyobb figyelmet kellene szentelni a belső házi rendtartásnak. A korábban udvarmesteri pozíciót betöltő kasznár funkciója megszűnt, pontosabban szerepkörén az udvari tiszttartó, az udvarnok, valamint a tárnok osztozott, így elvben minimálisra csökkent a visszaélés lehetősége.[7]

Részletesen meghatározták a központi udvari igazgatásért felelős (s ekkorra a belső hierarchia legmagasabb fokán álló) tiszttartó, valamint az alárendelt udvarnok és tárnok kötelezettségeit, és rekonstruálni lehet, hogy a kastély mely helyiségeihez kötődtek. Az udvari tiszttartó gondoskodott egyfelől az alkalmazottakról és mesteremberekről, másfelől a gróf javairól, ingóságairól. Ellenőrző, felügyelő funkciója mellett nyilvános beszámolási kötelezettséggel tartozott urának, ezért az udvar mindennapi működéséhez nélkülözhetetlen adminisztratív feladatokat is ellátta annak érdekében, hogy minden nyomon és visszakövethető legyen a gazdaságot, háztartást stb. illetően.[8]

Hasonló szerepkört töltött be az udvarnok, aki alárendeltségéből fakadóan engedelmességgel tartozott az udvari tiszttartónak. Szinte minden belső házi kon-

4 Kurucz (2013): 267–268.

5 Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) Festetics Levéltár (Lt) Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. doboz (d.) folio (fol.) 547.

6 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 396.

7 Uo. fol. 398.

8 Uo. fol. 398–401.

vencionátusra vigyázott. Példamutatónak, szorgalmasnak, hűségesnek kellett lennie, ha pedig azt tapasztalta, hogy valaki hibázott, köteles volt jelenteni az udvari tiszttartónak. A gróf méneseit a ménesmesterrel együtt látogatta, továbbá a gróf asztalánál is minden nap megjelent, hogy rendet rakjon, s a megmaradt italok hiánytalanul visszakerüljenek a pincébe. Ő felelt a kastély karbantartásáért, részben az esetleges tűzvész megakadályozásáért is.[9]

Az útmutatás harmadik kulcsfigurája, a tárnok a belső gazdaság felelőse volt, akinek elsődleges kötelességei közé tartozott az udvari tiszttartó és az udvarnok utasításait készséggel, szorgalommal betartani. Rendszeresen látogatta az udvari konyhát, ahol leginkább lehetett tapasztalni a pazarlást és a prédálást. A tárnok ügyelt a kulcsárnéra, hogy a tároló helyiségből mindig annyit vegyen ki, amennyit adott időpontban a szükség megkövetelt, emellett figyelt a prédálásokra, valamint a kamrákban őrzött naturáliák rendben s tisztán tartására. Vigyázott a tehenészre (svájceres) és az általa fejendő tehénre, továbbá a zöldségekre, gyümölcsökre, valamint a konyhakertre. Hozzá tartozott még a pincékben lévő borok felügyelete s a hordók tisztántartása is.[10]

Rendészeti feladatok a kastélyon kívül és belül

Tekintve, hogy az udvar zavartalan működése a szolgálószemélyzet tevékenységén alapult, az első instrukcióban foglaltak alapján mindenekelőtt a rendészeti és közigazgatási feladatokért felelős s a belső személyzet élén álló uradalmi tisztviselő, az udvari kasznár (*frumentarius* [lat.] / *Kastner* [ném.]) eljárásrendjére vonatkozó rendelkezéseket határozták meg. Ő felelt a kastély külső és belső karbantartásáért s az alkalmazottak ellenőrzéséért.

Az óvatosságra intő instrukció értelmében évente kétszer kellett megnéznie és felmérnie a kastély állapotát, az észlelt hiányosságokat, károkat pedig jelentenie a Directionak. Legfontosabb feladata „A Háznak gondviseléséhez tartozván Tűzre valo vigyázat", és az ehhez szükséges tűzoltó eszközök azonnali bevethetősége érdekében ezek karbantartása és összeírása.[11] A három évvel későbbi útmutatásban a kasznár katasztrófavédelemre vonatkozó funkcióját az udvarnok mellett az erre a posztra kijelölt házi szolga, vagyis a „füttő" vette át.[12] Az ilyen katasztrófák állandóan pusztítottak, de mindig akadt egy-két nagylelkű főúr, aki anyagi támogatással megpróbált enyhíteni a károkon, mint például 1816-ban Batthyány Fülöp herceg (1781–1870).[13]

9 Uo. fol. 401, 414–416.

10 Uo. fol. 401–403.

11 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 547–548, 553. A tűzesetek a fahasználatnak köszönhetően meglehetősen gyakoriak voltak, s ezek az esetek feljegyzésre is kerültek. Például: MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1802 P 279 29. d. fol. 669–670.

12 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 408.

13 Kondicsné Kovács Éva: „Batthyány Fülöp, a mecénás főúr". In Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai: tudományos konferencia Körmenden,* Körmend Város Önkormányzata, Körmend, 2006, 161.

A keszthelyi gróf megbízott tisztje kiválóan mérte fel az alkalmazottak pazarló életmódját, s figyelembe vette, hogy a tűzifa és a gyertya rendkívül megemelte a kiadásokat. Ezért elrendelték, hogy a fát zár alá kell helyezni, így korlátozva a tiltott fogyasztást. A tiszt számos módon igyekezett takarékosságra ösztönözni a belső személyzetet.[14] A kasznárnak mind a külső, mind a belső teret érintő regisztrálási és katasztrófavédelmi kötelezettségei kiegészültek teljes körű ellenőrző funkcióval a beosztottak tevékenységét, az élelmiszereket, a ménest, valamint a vagyontárgyakat illetően. Tekintve, hogy a belső személyzet minden tagját ellenőrizte, az összes tevékenységi térben (szoba, konyha, ebédlő, tároló helyiség, pince, istálló, kert) állandó jelenlétére számíthattak. Így ő töltötte be az udvarmester pozícióját, sőt modern értelemben a komornyiknak (*butler* [ang.]) is megfeleltethető.

Ugyancsak ide sorolható a közbiztonsági és rendészeti feladatkörök ellátásával megbízott személy, a porkoláb. Jegyezzük meg azonban azt is, hogy az egyes uradalmakban alkalmazott porkolábok a belső udvartartás rendszerétől függetlenül láttak el rendészeti feladatokat. Teendői közé tartozott az ún. buga-házban[15] lakó udvari cselédek rendbe szedése, az udvari *beraiter* (főlovászmester) segítése, a fogház tisztán tartása és őrzése, „a' tüzi eszközökkel való bánás, és az Udvari Kastélyra való vigyázás". Az elítéltek között egyébként diszkrepancia volt tapasztalható, hiszen a porkoláb másképp bánt a „Könnyebb Rabokkal", mint a „terheseb Rabokkal".[16]

Szintén ebbe a kategóriába tartoznak a katonák vagy huszárok. Két katonáról[17] van tudomásunk, akik a belső szolgálatok kiegészítése, kielégítése érdekében Májer József inassal igyekeztek biztosítani a hatékonyságot, így például az ebéd mellett szolgáltak, s egyikük örökösen a gróf szobája mellett hált. Ha a gróf elutazott, az első lovász mellett az egyik reprezentatív huszár minden alkalommal elkísérte, s ura ruháiról is gondoskodott.[18]

Az instrukció alapján az udvartartáshoz tartozott az udvari vadász (*Jäger* [ném.]) is, akinek szolgálati tevékenységéhez minden bizonnyal állattartással kapcsolatos, szakirányítási és rendészeti feladatok is hozzátartoztak, amennyiben a grófon kívül egyedül az ő jogában állt a fegyvertárba lépni.[19]

[14] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 556–557.

[15] Itt pejoratív, degradáló értelemben használatos, a cselédek neveletlenségére, faragatlanságára utal.

[16] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 410–411.

[17] Magyar Ferenc és Szili József. Kurucz (2013): 269; Richard Bright angol orvos útleírásai is alátámasztják, hogy az étkezéseknél három–négy inas szolgált fel német módra és a gróf mögött minden esetben két huszárruhába öltözött, de fegyvertelen katona állt, akik egyben a gróf kísérői is voltak. Bright, R.: *Travels from Vienna Through Lower Hungary: With Some Remarks on the State of Vienna During the Congress, in the Year 1814,* Edinburgh, Archibald Constable and Company, 1818, 376; 446.

[18] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 406–407.

[19] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Jegyzőkönyvek 1803 P 279 fol. 14. 18. sz.

A bensőségesség és a privát szféra színtere: a szoba

A reprezentatív és biztonságos élettérhez kapcsolódó feladatrendszer, valamint a személyzet és az udvar zavartalan irányításával s ellenőrzésével megbízott vezető tisztségek, továbbá az udvarmester elsődleges feladatainak tisztázása után az alacsonyabb státusú szolgálattevők legfontosabb tevékenységi tere, a szoba következett.

Az udvar szabályai erősen védték Festetics mindennemű tulajdonát, így a ruhákra, zsebkendőkre, kendőkre, abroszokra megkülönböztető számokat varrtak fel. Feltűnő módon komoly figyelmet fordítottak a fehér ruhákra – higiéniai szempontokat is figyelembe véve –, s különálló egységként kezelték azokat, aszerint csoportosítva, hogy kit illettek meg: az uraság személyét vagy a hivatalnokokat, cselédeket, esetleg a konyha számára voltak fenntartva. A rendelkezés tanúsága szerint a ruhákat lajstromba foglalták, és az udvari kasznár jelenlétében az inas nyáron kétszer, télen pedig egyszer kiszellőztette és kiporolta azokat.[20]

Nem szabad megfeledkezni a mosónőről, aki a gróf vékonyabb fehér ruháit a többitől elválasztva kézben mosta, szappannal. A belső tisztaságért felelős szobalány pedig minden szombaton kicserélte a lepedőt.[21] Az 1803. évi instrukció szerint elsősorban a gróf szobáit tartotta tisztán: minden nap kisöpörte, a szennyeseket pedig kimosatta, míg egy másik szobalány a varrással volt megbízva.[22] A szobalány egyébként a szolgahierarchiában középső szinten helyezkedett el, de minden bizonnyal lehetősége volt akár komornává előrelépni, erről azonban nem rendelkezünk információval.

A higiéniára való törekvés megkövetelte a bútorok és textíliák tisztaságát, amihez hozzátartozott úgy az állandó takarítás, mint a mosás. A tisztaság státusszimbólummá és az önreprezentáció eszközévé vált. Nem véletlen ezek ismeretében, hogy elsősorban az egyik legfontosabb és legintimebb szférához, az ágyhoz, valamint a testhez, s ennek következtében az alsóneműkhöz, s az éjszakai öltözethez kapcsolódott a legnagyobb figyelem.[23]

A rendi és társadalmi hovatartozáshoz pedig még hozzátartozik a megjelenés, vagyis a reprezentatív ruhatár kiemelése is, melynek vizsgálatából megtudhatjuk, hogy a korszak divatjának megfelelően a gróf 1806-ban kétszáznégy darab díszes magyar ruhát, s több mint háromszáz „Deutsche Kleider"-t, azaz német ruhát birtokolt.[24] Fia, László gróf ruháinak lajstroma is igen sokatmondó. Fehér ruháit például differenciálták aszerint, hogy azok újak, régiek vagy éjjel használatosak voltak.[25]

[20] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 549–550.

[21] Uo. fol. 550; 555–556.

[22] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 408–409; 417.

[23] Erről tanúskodnak az 1806. évi inventáriumok. MNL OL Festetics Lt Kastély-, bútor- és berendezési leltárak P 236 92. d. fol. 117–122. A hálóhelyiséggel kapcsolatos viselkedési tendenciához: ELIAS, N.: *A civilizáció folyamata: Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások,* Budapest, Gondolat, 1987, 316.

[24] MNL OL Festetics Lt Kastély-, bútor- és berendezési leltárak P 236 92. d. fol. 120–122.

[25] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 33. d. fol. 353; 358–362.

Összességében elmondhatjuk, hogy Festetics külső megjelenése, az ezzel összefüggésben megnyilvánuló attitűdje, s a privát szférához való viszonyulása illeszkedett a korszak „civilizációs folyamatába".[26]

A főúri udvar és reprezentáció különleges tere: a könyvtár

Mivel a státushoz szorosan hozzátartozik a műveltség, ezért nem meglepő, hogy a 18. században a főúri, főnemesi családok, mint a Batthyányak, az Esterházyak, a Festeticsek, vagy a Rádayak tudatos könyvtárfejlesztésbe kezdtek, melynek elengedhetetlen részét képezte úgy a reprezentatív külső megjelenés, mint a felvilágosodás vezető egyéniségeinek divatos munkái, vagy a szakkönyvtári elemek kollekciója is.[27]

A keszthelyi gróf is tisztában volt azzal, hogy a főúri magánkönyvtár egy státuszszimbólum, mely hozzátartozik a presztízshez és a reprezentációhoz, ám az ő esetében a legfontosabb kritériumot a korszerű, enciklopédikus szakkönyvtári jelleg kialakítása jelentette, ami összefüggött a Georgikonnal és a mintagazdaság kialakításával, vagyis a könyv egy munkaeszközként funkcionált.[28] Az örökségként rámaradt bibliotékát kibővítette s átépíttette.[29] A századfordulóig beszerezte a keszthelyi könyvtár állományának jelentős hányadát, sőt 1793-ban egyesítette a keszthelyi és a sági kastély teljes gyűjteményét.[30]

Bibliotékájában elsősorban francia, német, angol és latin nyelvű, a felvilágosodás nagy alakjainak művei sorakoztak.[31] Magángyűjteményében megtalálhatóak voltak úgy a kortárs természetjogi gondolkodóknak, filozófusoknak (Descartes, Hume, Locke, Montesquieu, Newton, Rousseau, Voltaire), mint a barokk és klasszicista íróknak, költőknek (Cervantes, Corneille, Defoe, Fielding, Gessner, Lessing, Racine, Moliére, Pope, Shakespeare) vagy éppen a korszak közgazdászainak (Arthur Young, John Sinclair, William Marshall, John Middleton, James Robertson) munkái.[32] A gyűjtemény páratlan orvostudományi állománnyal is rendelkezett.[33] A legfontosabb részleget az angliai mezőgazdasági szakírók, ún. *„new agriculture"* (*„új*

[26] Elias: i. m., 87–90.

[27] H. Balázs – Krász – Kurucz: i. m., 112–113.

[28] Kurucz (2013): 199–200; Krász Lilla: „Bibliofil főurak: Festetics György gróf orvostudományi könyvgyűjteményéről (Vázlat)". In Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára,* Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 425.

[29] Péczely: i. m., 32–37.

[30] Kurucz (2013): 199–200.

[31] „The library is a magnificent room, with a gallery round it, and filled with books in all languages." Bright: i. m., 376–77.

[32] Kurucz György: „Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén". *Aetas,* XXI, 2006/2–3. 93–108; Kurucz (2013): 81–95.

[33] Krász: i. m., 427–433.

mezőgazdaság") tárgykörébe tartozó, újkori angol agrárforradalommal foglalkozó művei képezték.[34]

Festetics a könyvtárra vonatkozóan is rendelkezett az állomány védelméről, ezért a könyvtárhasználatról is tizenöt pontból álló részletes instrukciót dolgozott ki 1808-ban. A könyvtáros és a levéltáros pozícióját egy „Bibliothecarius"-nak nevezett szakigazgatási feladattal megbízott személy töltötte be. Ő felelt a gyűjtemény gondozásáért, rendszerezéséért, regisztrálásáért, beszerzéséért. A gyűjteményt tizenkilenc betűjelezett tárgykörre osztották, de a könyveket külső megjelenésük alapján is differenciálták. A könyvtárba egyébként a gróf engedélye nélkül és a georgikoni professzorok kivételével senki nem léphetett. A kiadott könyveket, iratokat három hónapig lehetett kikölcsönözni, nehogy feledésbe merüljenek. A könyvtár tisztántartására s kiszellőztetésére az udvari tiszttartó és a ménesmester által felkért személy gondoskodott a könyvtáros jelenlétében.[35]

Az ételkészítés és az étkezés színterei

Aligha lehet kétséges, hogy az étkezések – ide értve a felhasznált alapanyagokat, a tálalást, ill. a szervírozást is – a reprezentáció eszközévé váltak.

A kulcsárné vagy házvezetőnő felelt a háztartásért s a cselédekért.[36] A ranglétrán lefelé haladva következtek a szakács és a kulcsárné parancsait betartani köteles konyhaszolgálók, akik a konyha és az edények tisztán tartásáért, a tűzifa és a szén maradéktalan megőrzéséért feleltek. A majorosné munkaköri leírása az 1803. évi instrukcióban került lejegyzésre. Elsősorban a közvetlen udvari fogyasztást szolgáló, gazdasági egységként funkcionáló majorságra figyelt. Ügyelt a konvenciós cselédekre, továbbá a pékekre, mészárosokra, halászokra, sőt az udvari vadászra is, hogy jó minőségű alapanyagok kerüljenek a gróf asztalára. Segítségére egy parasztlánykát rendeltek, akit „a' takarékos gazdasszonykodásra" szoktatott.[37]

Az udvari szakáccsal vagy szakácsnéval kapcsolatosan is pontos utasításokat dolgoztak ki, hogy a gróf ételei pazarlás és megvárakoztatás nélkül készüljenek el. A hatékonyabb és gazdaságos munkavégzés céljából a szakács mellé 1803-ban a szakácsmesterség kitanulására egy kuktát s még egy szakácsot is szerződtettek, akik a konyhamesternek feleltek.[38] Az útmutatás gazdasági szempontból hasznos szarvasmarhákra, valamint a róluk, illetve a tejtermékekről gondoskodó tehenészre is

34 Kurucz György: „Az »új mezőgazdaság« irodalma az egykori. Festetics-könyvtár anyagában". *Magyar Könyvszemle,* CVI, 1990/1–2. 32–44.; Kurucz (2013): 199–211.

35 Az instrukcióból Festetics György utasítására két tartalmilag teljesen megegyező példány keletkezett, de más-más kézírással. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1808 P 279 55. d. Ternio (T.) I. fol. 155–159; 160–163.

36 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 408.

37 Uo. fol. 409.

38 Uo. fol. 407.

kiterjedt.[39] Ide tartozik még az ínyencségnek számító csiga- és teknősbéka-szaporítással megbízott udvari kertész is.[40] A kasznár jelen volt a konyhában, az éléskamrában, a pincében vagy a padláson, s mértéktartásra intette az illetékes személyzetet.[41]

Az utasítás gondoskodik az értékes ezüstkészletek tisztántartásáról, épségben maradásáról és megőrzéséről. Ezeknek egy részét zár alatt tartották, míg „az közönséges szükségre valot belsőleg biztossabb Inasnak [első inas] Reversálissa mellett" őrizték. A gróf minden egyes darabot megszámoztatott,[42] de gondoskodtak a megbillogozott falú vagy fenekű üvegekről, réz-, vas- és cinedényekről, a becsben tartott porcelánkészletről, mely nem állhatott a konyhában. A cselédek csak az ún. tatai fehér cserép- és cinedényekből fogyaszthatták el az ételüket, amelyekről a második konyhaszolgáló gondoskodott.[43]

1803-ra kvázi vendéglátópari-szolgáltatásról beszélhetünk. Új tisztségként jelent meg az ún. táblaterítő, akihez a gróf felsőruháinak gardróbja tartozott, valamint az asztali étkészletek azon része, melyek minden nap használatban voltak, de a gróf szobáiban található „mobiliák" regisztrálása is megbízásai közé tartozott. Posztjának elnevezéséből következtetni lehet konyhai jelenlétére is.[44]

Étkezési és fogyasztási szokások

A kora újkorban, méghozzá a 16–17. században a „civilizálódás"-nak köszönhetően jelentősen megváltoztak a viselkedési normák és az etikett szabályai, ami összefüggött az individualizálódással. Megváltozott az asztalnál és az élet más területén való attitűd, ami együtt járt az étkészletek, valamint a tálalásra alkalmas edények, „civilizációs eszközök" megváltozásával.[45]

A Festetics uradalom fogyasztási szokásaival kapcsolatos, az anyagi helyzetet is jól tükröző információkat ugyancsak a Directio ügyiratai szolgáltatnak, melyekből terjedelmi okok miatt csupán egy 1799-es kiadási (*erogatio* [lat.]) listát és egy 1800 januárjában készített számadást emelünk ki. Az első listán legtöbbször a fehérjében és tápanyagban gazdag marhahússal találkozhatunk.[46] A legnépszerűbb italnak az óbor számított, elsődlegesen a legolcsóbb tomaji, melynek akója mindössze 8 forint (ft) volt. Szemes gabonák közül a szintén olcsó és magas terméshozamú kukoricát és az állatok etetésére szolgáló zabot vásároltak, akárcsak nyersanyagok közül a rizst vagy a darát, melyből leveseket, pépes ételeket készítettek. Több mint

39 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. Uo. fol. 558; 569.
40 Uo. fol. 570–572.
41 Uo. fol. 551–552.
42 Uo. fol. 548; 551.
43 Uo. fol. 549; 552–553.
44 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 406–407; 416.
45 Elias: i. m., 87–90; 206–310; 315.
46 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 18. d. fol. 127–130.

kétezer csemegének számító csigát is lejegyeztek, míg a legtöbb luxusnak számító alapanyagból (só, olaj, sajt, vaj, levár, cukor) a presztízshez szükséges minimális mennyiség került beszerzésre.[47]

1817-ben a császári pár körutazásuk egyik állomásaként Keszthelyt kívánta meglátogatni, azonban csak 1818-ban nézték meg Csáktornyát.[48] A luxuskörülmények megteremtése érdekében lista készült a beszerezendő luxusalapanyagokról, valamint különböző használati és kényelmet biztosító tárgyakról, melyen szerepelt többek között hering, angolna, szardella, kávé, cukor, vanília, szerecsendió, különféle sajtok, sonkák, csokoládék stb. A látogatás előkészületei 4 988 ft 48 krajcárt (xr) emésztettek fel.[49]

Az asztali rendtartás értelmében 1800-ban rendek szerint és a grófi családdal együtt a tisztek és a személyzet is helyet foglalhatott, így szervezettebbé vált az étkezés. Mikor azonban nem tartózkodtak vendégek a kastélyban, a gróf nyolc tál ételt kapott ebédre, vacsorára pedig hat szakács által készített tizenkét tállal.[50] Amikor vendégeket várt s fogadott, a fogások száma egy-kettővel megnőtt.[51] Nemcsak az ételek kiporciózása, hanem a bor kiosztása is minőségi besorolás alapján történt.[52]

Az inventáriumokból nyert kimutatás alapján egyértelmű Festetics György presztízstörekvése (háztartása többféle bécsi porcelánnal rendelkezett). Ugyancsak informatívak az üvegedények vagy a jelentős mértékben aranyozott és ezüstölt tálak, edények. Különböző ételek szervírozásához edényvariánsokat tartottak fenn. A minőségorientált gasztrokultúra kiemelkedő szerepet töltött be az udvar életében.[53]

A reprezentatív külső tér

Reprezentatív szerepet töltött be a külső színtér is, pontosabban az istálló és az udvarhoz tartozó kert. Festetics a lovak megbecsülését[54] a huszárságban eltöltött

47 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 567–568.

48 Fórizs Gergely (szerk.): *Berzsenyi Dániel levelezése*, Budapest, Editio Princeps, 2014, 508; 948.

49 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1818 P 279 107. d. T. III. fol. 147–148.

50 A felszolgálás Festeticsnél „German manner"-ben, azaz németes stílusban, az ételek porciózása pedig külön tálalóasztalokon történt. Bright: i. m., 376.

51 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 551–552. Vö. Benda Borbála: „Batthyány I. Ádám (1610–1659) udvara az asztali rendtartások tükrében". In Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai: tudományos konferencia Körmenden*. Körmend Város Önkormányzata, Körmend, 2006, 193–198.

52 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 551–552.; MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 402.

53 Vö. Kurucz György: „Köznemesi vagyoni állapot a Dunántúlon: Pallini Inkey Boldizsár 1792. évi hagyatéka". *Századok,* CXLIII, 2009/5. 1213–1237.

54 Egy jegyzőkönyv szerint 1799-ben kétszázötven lóval rendelkezett Festetics. Kurucz (2013): 271; MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 867. Ez a szám reálisnak mondható, hiszen ugyanebben az időszakban Károlyi József tizenhét ménlovat és százhetvenhárom kancát könyvelhetett el a legszebb példányokból. Éble Gábor: *A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti*

időkből hozta magával. A lovak gondozásáról szóló útmutatást először az 1800. évi instrukció rögzítette. A lovakat az udvari rendtartáshoz tartozó ménesmesterre (*Stallmeister* [ném.]) bízták, de az udvari kasznár is felelt értük az eltulajdonításuk megelőzése, valamint a tisztán- és épségben tartásuk érdekében.[55] A ménesmester továbbá köteles volt pontos nyilvántartást, hágatási jegyzőkönyvet készíteni, ezenfelül negyedévente jelentést adott az ún. „Ménes visgáló Könyv"-ben, melyben részletesen beszámolt az állatok állapotáról.[56]

1803-ban új tisztségek sora jelent meg, mint az udvari *beraiter,* akinek elsődleges és megszeghetetlen kötelességei közé tartozott az udvari kocsisokra és lovászokra való felügyelet a ménes épségben tartásáért – ami korábban a ménesmesterre volt bízva. A cúgbeli lovak gondviselése a ménesmester és a *beraiter* közös feladata volt, de a tárnok is figyelt a porciójukra és ápoltságukra.[57] Az udvari tisztség kötelességeihez tartozott még egy jegyzőkönyv készítése a konvenciós cselédek számontartása érdekében.[58]

Az udvartartáshoz tartozott a szekerekért és kocsistársáért felelős első kocsis-szekérmester is. Ugyancsak fontos szerepkör hárult a lovászokra (*Pferdeknecht,* illetve *Reitknecht* [ném.]). Az első lovász szakértelménél fogva lovaglás alkalmával mindig elkísérte a grófot, a második lovász a ménlovakkal foglalkozott, a harmadik pedig a gróf paripáira ügyelt. Természetesen a lovászok is a rájuk bízott állatokat kötelesek voltak ellátni, s higiéniai intézkedések szerint gondozni, olykor még szecskát is metszeni. A lovászok mellé még két istállóbéli gyermeket is fogadtak az első lovász felügyelete alatt.[59] A keszthelyi gróf tehát szívügyének tartotta a ménesállománnyal összefüggő lótenyésztést, lótartást, az állatok trenírozását, ápolását és karbantartását, amelyben kulcsszerepet töltött be a szolgálószemélyzet.

Meg kell említenünk még a kertet. Ebben a korszakban következett be az angol típusú tájkertészetre való áttérés, ami bizonyítja, hogy a 18–19. század fordulóján egy új szellemi áramlat jelent meg.[60] A keszthelyi Festetics uradalomban a kert többféle funkciót töltött be, egyszerre volt a kastélyhoz tartozó presztízs és látványvilág kifejezője, mulatságok színhelye, de a georgikoni szakoktatás gyakorlati ismereteinek elsajátításához is használták.[61]

Az udvari kertész (*Gärtner* [ném.]) nemcsak fizikai munkát végzett, hanem köteles volt ügyelni a konyha- és gyümölcsöskertre, valamint a kertben használatos

palotája, Budapest, Hornyánszky, 1897, 61.

55 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 557–558.

56 Kurucz (2013): 271; Például: MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 20. d. fol. 456–476; MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1802 P 279 29. d. fol. 8–19; 23–28.

57 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 404; 424–426.

58 Uo. fol. 405–406.

59 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 410.

60 Csoma Zsigmond: *Kertészet és polgárosodás: Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a keszthelyi uradalomban, a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig,* Budapest, Centrál Európa Alapítvány, 1997, 296–305; H. Balázs – Krász – Kurucz: i. m., 42–43.

61 H. Balázs – Krász – Kurucz: i. m., 43.

eszközökre. Mindenekelőtt a haszon generálására kellett törekednie, ezért mindenféle növényből annyit ültetett, hogy az eladottakból befolyt pénz fedezze a művelésre használt eszközök árát, s a profitból a kertésznek évenként „jutalom is adathasson". Mindemellett a kerthez tartozott egy teknősbékás és csigás kert is, feltehetően ízletes húsuk miatt, tisztántartásukra, a csigák szaporítására és megőrzésükre a kertésznek kellett ügyelnie.[62] A kert fontosságát s a munka mértékét bizonyítja, hogy az 1803. évi instrukció szerint a kertész munkáját további két legény, négy kerti szolga és egy kertészinas segítette.[63]

A bérek hierarchiája

Festetics konszolidálódott anyagi helyzete tetten érhető a differenciált bérek hierarchiájában. Először az uradalmi tisztviselők, az udvar legmegbecsültebb kulcsfiguráit emeljük ki. Nagyváthy János *direktor* egy éves fizetése 1525 ft volt 1792 februárja és 1793 októbere között, vagyis több, mint az Esterházyak szolgálatában álló Joseph Haydn *Kapellmeister*é (karmester), aki 1790-ben 782 ft 30 xr-t keresett évente a deputátum mellett.[64] Asbóth János georgikoni professzornak, utóbb a Directio vezetője is, 1800 körül 400 ft készpénz és 200 ft értékű természetbeni juttatás járt a marhatartás jogán és a tiszti lakáson felül.[65] Hivatalból való távozásakor, 1818-ban 2 000 ft juttatásban részesült, fizetését pedig addig folyósították, amíg Keszthelyen tartózkodott.[66] Pozícióját Angyalffy Mátyás András töltötte be évi 1 200 ft fizetés és szabad szállás fejében.[67]

Az udvari vadász éves fizetése az 1804-es adatok szerint magasnak tekinthető (467 ft) a többi szolgálattevő fizetéséhez képest.[68] Az 1800-ban készült éves bérkimutatások alapján az udvari kasznár kapta a legtöbb fizetést, azaz 330 ft-ot. Őt követte az udvari szakács 280 ft-tal, ami bizonyítja, hogy kitüntetett figyelem párosult a gasztrokultúrához. Hasonló mondható el az inas (258 ft 36 xr), valamint a kocsis (216 ft 6 xr) szolgálatairól is, akik azonban állandó jelenlétükkel képviseltették magukat az udvarban. A három lovász bérezésében különbség figyelhető meg (190 ft,

62 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 570–572.; BRIGHT: i. m., 448.

63 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 37. d. fol. 407; 427–431.

64 KÁLLAY ISTVÁN: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848,* Budapest, Akadémiai, 1980, 117.; LUKÁCS GÁBOR: A *Festetics-birtok gazdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén: PhD értekezés,* Keszthely, 2009, 67. (konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2009/Lukacs_Gabor_dissertation.pdf) (2017.03.14.)

65 KURUCZ GYÖRGY: „Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége, 1801–1818". *Századok,* CXLVII, 2013/4. 1043.

66 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1818 P 279 104. d. T. I. fol. 780.

67 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1818 P 279 105. d. T. II. fol. 199.

68 MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1804 P 279 39. d. fol. 263.

60–60 ft), bérük igen alacsonynak mondható. A svájceres 100 ft-ban, míg a szolgálólányok 80–80 ft-ban részesültek.[69]

Összegzés

A Festetics család keszthelyi ágának kéziratos forrásaiból a főúri létformára jellemző elvi és gyakorlati sajátosságokat rekonstruálhatunk. Meghatározó a presztízsorientációs és reprezentatív szándék, illetve a társadalmi helyzettől elválaszthatatlan mentalitásjegyek kirajzolódása, de lehetőségünk nyílt mikroszintű udvar-, társadalom- és művelődéstörténeti vizsgálatokra is. Megismerhettük a személyzetnek a felmérés készítésének idején betöltött funkcióit, munkaköri leírásait, tevékenységi területeit és tereit, valamint megélhetési lehetőségeit.

Festetics szakképzett birtokigazgatást, illetve udvartartást alakított ki. A gróf tisztában volt az instrukciók kidolgozásának jelentőségével, ezért az útmutatások kitértek mindenre, ami jövedelmező, értékesíthető, vagyongeneráló vagy attitűdformáló volt. Az instrukciók a keszthelyi udvar belső és külső tereinek viszonylatában írták elő a teendőket. Hangsúlyos szerep jutott a higiéniának.

Rezümé

A Festetics család keszthelyi ágának egyik ifjú sarja, gróf Festetics György (1755–1819) a 18–19. század fordulójának meghatározó egyénisége volt. Festetics egy szakképzett birtokigazgatást, illetve udvartartást alakított ki, amely az alkalmazottak hozzáértéséből, s a megfelelő vagyoni háttérből fakadt. Az önreprezentáló és attitűdformáló főúri udvartartás működéséhez pedig egy központi igazgatási testület, a Directio járult hozzá különféle instrukciók kidolgozása révén. A grófi udvar, illetve a belső személyzet vonatkozásában két részletes útmutatás megírását rendelte el Festetics 1800-ban és 1803-ban. A gróf tisztában volt az instrukciók kidolgozásának jelentőségével, ennélfogva az útmutatások kitértek mindenre, ami jövedelmező, értékesíthető, vagyongeneráló vagy attitűdformáló státusszimbólum. Az instrukciók a keszthelyi udvar belső és külső tereinek viszonylatában írták elő a teendőket, így pl. az értékes tárgyak gondozását, számontartását, vagy éppen használatát.

A főúri, főnemesi létformának, társadalmi státusnak megfelelően Festetics reprezentatív lakókörnyezetet alakított ki a keszthelyi kastély átépítésével. Ez együtt járt a presztízs megteremtésével, melyek a státusszimbólummá váló reprezentatív kert, s a ménesállomány mellett a vagyontárgyak, a nemesfém étkészletek, a bútorok, vagy a megszokott étkezési rendben felszolgált fogások minőségében nyilvánultak meg.

[69] MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1800 P 279 19. d. fol. 509–510.

Kulcsszavak
Festetics György, Keszthely, 18–19. század fordulója, Directio, udvartartás, instrukció, presztízs, reprezentáció, alkalmazottak, higiénia, mindennapi élet, főúri életmód, könyvtár, vagyontárgyak

Abstract
A noble household in Transdanubia at the turn of the 18th and 19th century: the internal rules of György Festetics

One of the young members of the Festetics family's Keszthely branch, count György Festetics (1755–1819) was a significant personality at the turn of the 18th and 19th century. He developped a qualified estate management and household, which was based on the expertise of the employees and an appropriate financial background. A central management board, called Directio, contributed to the functioning of this self-representing and attitude-forming noble household by working out different instructions. Festetics ordered the elaboration of two detailed instructions concerning the count's court and the staff in 1800 and 1803. The count was well aware of the significance of the instructions, thus they involved everything that was a profitable, marketable, money-making or attitude-forming status symbol. These instructions were given related to the exterior and interior parts of the court in Keszthely, e.g. how to take care of the register and use certain valuable objects.

According to a nobleman's life and social status, Festetics created a representative place of residence by reconstructing the castle. This meant also the establishment of a prestige that was manifested in besides an impressive garden, which got to be a status symbol, and a stud-farm also in precious objects, noble tableware, furniture or in the quality of the dishes served in the usual order.

Keywords
György Festetics, Keszthely, turn of the eighteenth and nineteenth centuries, Directio, household, instruction, prestige, representation, employees, hygiene, everyday life, aristocratic lifestyle, library, valuable objects

Zsigmond Csoma

A Late Medieval Method of Determining the Quality of Must Used in Hungary in the 19th Century

In the scholarship on the production of foodstuffs, the tests that were used in order to determine quality have only rarely been made a subject of study. And yet quality foodstuffs that were neither contaminated nor adulterated were clearly essential. Efforts to ensure provisions of high-quality foodstuffs were very much a part of peasant life in Hungary, even if, in times of famine (caused by wars, natural disasters, and other calamities), people were compelled to make do with so-called famine provisions instead of the usual alimentation simply in order to keep their families alive. Potatoes and corn both became part of the peasant cuisine in Europe because of such calamities and periods of dire need.

In the course of my research in the areas around the Danube and the Tisza Rivers in 1975–1980 as an employee of the Museum of Agriculture, I first came across an archaic manner of determining the quality of must on the farmsteads of Szank, a village in Bács-Kiskun County. The coat-of-arms of the village bears a cluster of grapes, a clear indication of the importance of this branch of agriculture in earlier centuries. In the areas around the farmsteads, grapes, which grow in the barren sand hills and limy soil and endure blasts of sand in the wind, were the only produce that actually brought in an income for the peasantry.

People have often observed that archaic methods or knowledge of these methods usually survive in areas in which peasant traditions persisted because of lack of innovation and economic and social development. Some of the methods which are still in use today may well date back to the Middle Ages.[1] Many such traditional methods are still used today in viticulture, and in some cases they are being used with increasing frequency. On the basis of the answers that were given to my questions, I came across the method of determining the quality of must that I am presenting here in the area between the Danube and the Tisza Rivers, Szelevény, Szelevény-Halesz, Csépa, Tiszasas, Tiszaug (in Jász-Nagykun-Szolnok County), Somló (in Veszprém County), in the Káli Basin to the north of Lake Balaton (also in Veszprém County), Western Hungary (Zala and Vas Counties), and several places near the Danube Bend. In her monograph on the peasant viticulture of the Hungarian plain, Melinda Égető makes no mention of this method.[2]

[1] See Báti Anikó – Csoma Zsigmond (eds.): *Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában*. Életképek a Kárpát-medence anyagi kultúrája köréből I, Budapest, Agroinform Kiadó, 2014.

[2] Égető Melinda: *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*. Néprajzi Tanulmányok. Ed. Kisbán Eszter. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.

The method in question of determining the quality of the must from different vintages is simple on the one hand, but also exemplifies the rational practicality and innovativeness of peasant tradition on the other. An egg, a small potato, an apple, or a pear was thrown into the must in order to determine whether or not the must, which, as it had already been established, was sweet to the taste, was actually of a good quality. If the egg or the potato, apple, or pear floated on the surface of the must, then the must was considered good, and everyone knew they could expect a flavorful wine with a high alcohol content. Before the spread of the hydrometers used today, the thickness and quality of the must was measured using this technique. The thick must had a high sugar content, and this prevented the egg, potato, apple, or pear from sinking. The thicker the must, the higher the sugar content (i.e. a high content of elements dissolved in the sugar that gave the wine its flavor and scent), allowing the peasants who made the wine to predict its quality, and this in turn filled them with hope concerning the prices the wine would fetch from merchants. This is why they would say, "the must will be good, because it kept the potato afloat."

If the vintage was poor, the potato, apple, or pear would sink. If it sank to the bottom of the basin, then the vintage was particularly weak. This observation and this method became common knowledge in Western Europe beginning in the middle of the 18th century first and foremost because of the spread of glass hydrometers in French viticulture. In 1805, and then again in 1814, József Nemes Fábián, who translated the books on French viticulture by Chaptal and his fellow authors, mentioned this implement for the first time, and later Ferenc Schams, a diligent expert on viticulture of the Reform Era in Hungary, presented the first hydrometer to be put into use (by him among other people) in Hungary.[3]

One is prompted to ask, what sources or data actually indicate that this simple but rational method of measuring the quality of the must drunk by the peasants was actually familiar to and used by peasants in the Middle Ages, the feudal era, and the society of the Estates?

Taxes that were levied on vineyards and wine were based on must, even as early as the period of Turkish occupation. For instance, in 1564 and 1565 the many absentee landlords in the market town of Tolna, who had vineyards in the hills of the settlements in the area, paid a high tax on must.[4] Taxpayers may have been able to

[3] On the work of Chaptal, see Csoma Zsigmond: *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében: Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.* Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 3. Ed. Ujváry Zoltán. Debrecen – Budapest, 1994–1995, 51–54. On the work of József Nemes Fábián, see Csoma (1994–1995): 51–52, 54, 63, 104, 108–109; Fábián József: *A' Bornak termesztésekről, készítésekről és eltartásokról való értekezés. Chaptal után,* Veszprém, 1805; Fábián József: *Vis'gálodó és oktató értekezés a' szőlő-mívelésről,* I–II, Veszprém, 1814. On the work of Schams, see Csoma (1994–1995): 64–65; Schams, Franz: *Magyarország' bortermesztését' s készítését tárgyazó folyóirás,* I–III, Pest, 1836–1838.

[4] Káldy-Nagy Gyula: *Magyarországi török adóösszeírások.* Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52. Ed. Varga János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 76–83.

get out of paying taxes by diluting the must. In terms of quantity, they could not get away with providing less than was expected, since the landlords had men equipped with sticks to measure the contents of the barrels. But the tests used to determine the quality of the must were less stringently enforced. On February 17, 1574, Emperor Maximillian gave the following instructions to Michael Khober, the auditor for the manor of Magyaróvár: "after the wine has settled, measure it in the presence of the captain using a measuring stick and draw up a corresponding statement of account." [5] As these instructions make clear, it was well-nigh impossible to get away with deceit or deception when it came to quantity because of the objective method of measuring used. Diluting must, in contrast, must have been neither terribly conspicuous nor terribly rare. The lords strove to collect the feudal taxes on high-quality must that they felt they were due, but when quantities were measured, dilution went unnoticed. In addition to the ninth part he was due, a lord, after the payment of the church's tithe, could get as much as 20% of the yield of the serf, the craftsman burgher (in rare cases the nobleman who owned a vineyard), or all of the people who paid taxes. The lord knew, however, that the wines obtained as part of the tithe were often of poor quality, so they could only be sold at taverns at a low price. And all of this was the case independent of the fact that the serfs began to measure out and drink their wines beginning on Saint Michael's Day (September 29) and ending on Saint George's Day (April 24). Taverns could only open their doors after April 24. A weak must yielded a weak wine. In many cases, landlords experimented with various forms of fraud and guile, and for their part the serfs strove to outwit them with their own ruses and tricks. The large number of documents concerning litigations was in part a consequence of this. In order to prevent this, the feudal administration often gave precise descriptions and instructions to the people who collected the tithe concerning how to nip in the bud the efforts of the guileful serfs to get out of their tax obligations. For instance, the people who collected the tithe for the Zichy family in the area of Somló near what was once called Nagyszőllős were given the following instructions: "and in order to preclude any kind of cheating or deception, the yield of every vineyard cultivator will be properly measured and the tithe will be determined according to this at the time of the harvest on the basis of the must."[6] Later, the officials who were sent to collect the tithe (for instance the tithe levied by the bishop of Győr on the inhabitants of Tüskevár-Nagyjenő) were also told to establish the tax not in the city, but rather in the vineyards themselves, in the wine cellars immediately after the harvest, and not on the basis of the must that still had the skins of the pressed grapes in it, but rather on the basis of the must after the skins had been extracted,[7] before it could have been diluted.

[5] Kenyeres István (ed.): *XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére,* I, Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002, 425.

[6] Csoma Zsigmond: *Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón.* Studia Folkloristica et Ethnographica 35. Ed. Ujváry Zoltán. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1993, 140.

[7] Csoma (1993): 141.

The instructions that were given on June 10, 1684 by Imre Thököly indicate a clear and effective way of preventing or at least detecting the dilution of must. Thököly instructed the official in charge of collecting the tithe to throw a wild fruit into the must, or in other words, to use a method very similar to the aforementioned method used by peasants: "a skilled tithe collector can easily tell which wine will be watery and which wine will be pure; this can be determined with the use of a wild fruit. So as tithe, wines should be taken that in the future will not bring criticism on our tithe collector for their quality."[8] Thus, the aforementioned method used by peasants and serfs to determine the quality of must was used by landlords as well. The tithe collector was expected to use this method in his own defense to check the quality of the must, to avoid being cheated, and to avoid shortchanging the landlord.

An earlier source is found in the description of the archbishop's garden in Pozsony/Pressburg (Bratislava) by Bishop of Esztergom György Lippay. The garden was designed and planted by János Lippay, the archbishop's younger brother, who later wrote a three-volume work entitled *Posoni Kert* ["Bratislava Garden"] on the basis of his experiences. In the third volume, *Gyümölcsös kert* ["Fruit Garden"], which was published in 1667, he writes the following in his description of various kinds of apples and pears: "if an apple is put into a barrel and it floats, then the wine has not been diluted. If, on the other hand, it sinks, then the wine has been watered down."[9] He makes a similar observation in passages concerning pears: "when you want to see if the wine has water in it, put a pear into the barrel, and if it floats, then the wine is not diluted. If it sinks, the wine has been watered down."[10]

To summarize, on the basis of the abovementioned sources, it seems clear that the method used by peasants to determine the quality of must, a method which has survived into the 21st century, was used centuries earlier, in the Early Modern Era, but also quite possibly even in the Middle Ages. It may well be a remnant of the methods used by landlords in the practice of collecting the tithe. As a form of paying taxes, the tithe was always a bitter pill for the people who had to pay the levies, and in particular for the serfs and the peasants, who had to turn over as much as one-fifth of their harvest. Thus, it is hardly surprising that people who sought to avoid paying taxes experimented with an array of ruses. One of these, and quite possibly the most widespread, was the practice of watering down must and wine. This serf ruse became a widespread peasant practice as Europe shifted from the feudal world towards bourgeois society. It was part of peasant viticulture and practical

[8] Lehoczky Tivadar: „Gazdasági viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben." *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle,* I, 1894. 146–163; 156. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* [Hungarian Economic-Historical Review] was an early example of the positivist approach to history. Numerous manorial precepts were printed in it at the turn of the 20th century.

[9] Lippay János: *Posoni Kert. Kiben Minden Kerti Munkák, Rendelések, Virágokkal, Veteményekkel, Fákkal, Gyümölcsökkel és Kerti Csömötékkel való baimolódások…* Bécs, 1667, CLXVII, 142.

[10] Lippay (1667): CLXXIX, 153.

knowhow. The practice of using an apple, an egg, a pear, or, beginning in the early 19th century, a potato to determine the quality of must was a widespread method that remained in use until it began to be replaced by the use of the hydrometer.

Abstract

In the scholarship on the production of foodstuffs, the tests that were used in order to determine quality have only rarely been made a subject of study. And yet quality foodstuffs that were neither contaminated nor adulterated were clearly an essential part of peasant life.

On the basis of the abovementioned sources, it seems clear that the method used by peasants to determine the quality of must, a method which has survived into the 21st century, was used centuries earlier, in the Early Modern Era, but also quite possibly even in the Middle Ages. It may well be a remnant of the methods used by landlords in the practice of collecting the tithe. As a form of paying taxes, the tithe was always a bitter pill for the people who had to pay the levies, and in particular for the serfs and the peasants, who had to turn over as much as one-fifth of their harvest. Thus, it is hardly surprising that people who sought to avoid paying taxes experimented with an array of ruses. One of these, and quite possibly the most widespread, was the practice of watering down must and wine. This serf ruse became a widespread peasant practice as Europe shifted from the feudal world towards bourgeois society. It was part of peasant viticulture and practical knowhow. The practice of using an apple, an egg, a pear, or, beginning in the early 19th century, a potato to determine the quality of must was a widespread method that remained in use until it began to be replaced by the use of the hydrometer.

Keywords
early 19th-century agriculture, peasant viticulture, the quality of must

Rezümé
Késő középkori mustminőség-mérési módszer paraszti hagyománya Magyarországon a 19. században

Az élelmiszer-termelés és fogyasztás témájának kutatásában a minőségi vizsgálódások kérdését nemigen érintette a történetkutatás. Pedig az egészséges, nem hamisított, nem fertőzött, megfelelő minőségű élelmiszerek a paraszti táplálkozásban is nagy szerepet játszottak. Az erre való törekvés a magyarországi parasztság történetét is átszőtte, még ha az ínséges időkben (háborúk, természeti katasztrófák és csapások, valamint más sanyarú körülmények) kénytelen volt is beérni az ember a maga és családja fenntartása miatt a megszokott emberi táplálék helyettesítésével, az un. ínség-eledelek fogyasztásával.

A 19., de még a 20–21. században is fennmaradt paraszti mustminőség-ellenőrzési módszer több évszázados, a koraújkorig, de feltételezhető, hogy a középkorig nyúló gyakorlatot őriz. Mindez a földesúri dézsmáltatás emléke lehet. A dézsmálás, a dézsma szedése mint adózási

forma, mindig keserűen érintette az adózókat, azon belül is a jobbágyparasztokat, akiknek a termésük 1/5-ét kellett beszolgáltatniuk. Így az adófizetés alól kibújni szándékozók számtalan fortéllyal próbálkoztak. Ezek egyike és talán legáltalánosabbika a must-bor vizezése, hígítása volt. Ez az egykori jobbágyi ügyeskedés a rendi társadalomból a polgári társadalomba is átkerült általános paraszti gyakorlatként, mint a paraszti szőlőtechnológia és tudás része. Az almával, tojással, körtével, majd a 19. század elejétől burgonyával ellenőrzött must-borminőség általánosan elterjedt módszer volt a kis fajsúlyméró eszközök elterjedéséig.

Kulcsszavak
paraszti bortermelés, mustminőség ellenőrzése, késő középkori gazdasági módszerek továbbélése

Hermann Róbert

Az 1848. évi magyar forradalom a karikatúrák tükrében

Magyarországon 1848 tavasza előtt igen csekély hagyománya és tere volt a politikai jellegű karikatúráknak, s ez a kevés tér is az engedélyezett és nyomtatott nyilvánosságon kívül rekedt. Ennek volt egy objektív oka: a régi anekdotát parafrazeálva, „nem volt mivel harangozni" – ti. 1848 elejéig Magyarországon nem jelent meg olyan illusztrált napi- vagy hetilap, amely e műfaj darabjainak helyet adhatott volna. És volt egy szubjektív ok is: még ha létezett is volna ilyen orgánum, egy olyan korban, amikor még az uralkodó arcképének vagy vallásos kegyképeknek a sokszorosításához is cenzori engedély kellett, a cenzúrán az ilyen jellegű ábrázolások aligha mentek volna át.

A politikai karikatúrák jellemzően műkedvelők rajzaként vagy vízfestményeként maradtak fenn, s hatásuk nemigen terjedt túl az arisztokrata szalonokon. Jellemző, hogy a hazai politikai karikatúra 1848 előtti ismert alkotói többnyire az arisztokrácia soraiból kerültek ki, így a Széchenyit többször megörökítő konzervatív Waldstein János gróf, a szintén konzervatív pártállású, egészen sajátos látásmódú Petrichevich-Horváth János báró, cs. kir. ezredes, illetve a liberális ellenzék sorait erősítő Andrássy Manó gróf.[1] Jellemző az is, hogy a korabeli politikai élet jelentős személyiségeiről jelenleg alig egy tucatnyi karikatúrát ismerünk a reformkorból,[2] de ezek között nyomdai úton sokszorosított lapot csak egyet, amelyen Kossuth mellett Haller Ferenc gróf, horvát bán látható.[3]

Az Ábrázolt Folyóirat (Képes Újság, Mulattató Képes Újság) karikatúrái[4]

1848 e tekintetben – még a forradalom kitörése előtti hónapokban – már hozott némi változást. Hosszú engedélyezési procedúra után 1848. január 1-jén Kassán

1 Rózsa György: Széchenyi-ikonográfia. In Éri István (szerk.): *Széchenyi és kora*. Budapest, Tájak – Korok – Múzeumok Könyvtára 3. 1991. 123., 276., 280–281., 286. és 292. (10., 18. 20. és 28. tétel.); Spira György: Újból a nemes gróf vízbepottyanásáról. In *Széchenyiről*. Budapest, Logod Bt. 2005. 59–66.

2 Ld. még a Széchenyit és Kossuthot ábrázoló, ismeretlen alkotótól származó vízfestményt. Rózsa György (1991) 291. és 293. (30. tétel)

3 Spira György: Kossuth – szokatlan szemszögekből. História, 9. évf. (1982) 1. sz. 17. Rózsa György: Kossuth Lajos ikonográfiája. In Körmöczi Katalin (szerk.): *„…leborulok a nemzet nagysága előtt". A Kossuth-hagyaték*. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1994. 392. 196. tétel.

4 Dezsényi Béla: „Az első magyar képes hetilap. A kassai Ábrázolt Folyóirat története." *Magyar Könyvszemle,* 64. évf. (1940) I. füzet, 17–35; Kosáry Domokos: A forradalom és szabadságharc sajtója, 1848–1849. In Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története, 1849–1867*, II/1. k. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 208.

megindult Werfer Károly kiadásában az Ábrázolt Folyóirat című hetilap, amely összesen 46 számot élt meg, s 1848 novemberében szűnt meg. A lap, amelynek mintájaként az akkori Nyugat-Európában már nagy hagyományokkal bíró hasonló orgánumok (Illustrated London News; Illustration, Párizs; Illustrierte Zeitung, Lipcse) szolgáltak, fametszetes illusztrációkkal kívánta érdekesebbé tenni cikkeit.

Itt már az első szám utolsó oldalán két, az ellenzéki álláspontot tükröző karikatúrát találhatunk. Az egyiken a kétlovas kocsijával sáros úton lassan haladó nemesurat látjuk, amint pipázgatva így szól: „Jobb ez a vasútnál, csakhogy nem fizetünk, / ha nem nyargalunk is, fontolva mehetünk" – ami egyértelmű és gúnyos utalás az újkonzervatív tábornak a fontolva haladást hirdető programjára. A másik képen egy jobbágy nyakában ülő nemest látunk, amint így beszél: „Ej mit – paraszt, vigyél át a vízen, másként – majd megmutatom, kié az igazság!"

A február 5-én megjelenő 6. számban mind az ellenzék, mind a konzervatívok megkapják a magukét: a páros csoportképek egyike a nemesi adózást pártolók gatyás, kardos, ólmosbotos, borosüveggel táncoló táborát mutatja, a „Nem adózunk" aláírású képen pedig csupa, a modern polgári divat szerint öltözött arisztokratát látunk. A 7–10. számokban ilyenfajta direkt politizálással nem, társadalomkritikával annál inkább találkozunk: a karikatúrákon a szájon hordott hazafiság, a köztanácskozásokban mutatkozó rendetlenség, a társadalmi egyenlőtlenségek egyaránt megjelennek, s a március 4-i 10. számban nyilvánvalóan gúnyos éllel két zablatípus között egy elmés „páholó gépezet" képét láthatjuk, amely immáron gőzmeghajtással végzi a testi fenyítést.[5] A március 11-i és 18-i 11–12. számok – amelyekben képeket láthatunk a palermói és a párizsi forradalomról – nem közöltek karikatúrát.

A március 25-i szám reflektált először a március 15-i pesti forradalomra s általában a magyarországi forradalmi eseményekre. Ennek első lapján egy allegorikus kép köszöntötte a sajtószabadságot és az átalakulást, ugyanakkor karikatúrát ebben a számban sem találhatunk. Az április 1-jei szám a Metternich menekülését ábrázoló híres bécsi karikatúrát közölte újra.[6]

A lap a sajtótörvény miatt – amely magas kauciót írt elő a politikai lapokra – rövidesen Képes Újságra, majd Mulattató Képes Újságra változtatta címét. Az április–májusi számok többsége nem közölt karikatúrát, a május 27-i számban azonban egy kimondottan antiszemita gúnykép jelent meg a „Nyereség. Egyenlőség keresztyénekkel" feliratú, emberek által húzott kocsiban ülő zsidót ábrázoló zászlóval masírozó, németül vezényelt zsidó nemzetőrökről. (Tudomásunk szerint ez volt az egyetlen ilyen jellegű karikatúra 1848–49 Magyarországán.) Az alkotó talán az a Fáy Móric, akitől a lap zsidóellenes verset is közölt.

A június 17-i szám „Piquet játék" címmel a négy királyról, a fejét fogó porosz IV. Frigyes Vilmosról, az osztrák Metternichről, a koronáját veszítő Lajos Fülöp francia

[5] V. ö. SPIRA György: Milyennek képzelték eleink a magyarhoni embercséplő masinát? In *Jottányit se a negyvennyolcból!* Budapest, Gondolat, 1989. 310–317.

[6] RÓZSA György – SPIRA György: *Negyvennyolc a kortársak szemével*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadó, 1973. 82–83., 138. kép.

királyról és a népének alkotmányt adó bajor uralkodóról közöl karikatúrát. A július 1-ei szám a nemzetőrség kiképzésének nehézségeit mutatja be. Külföldi átvételnek tűnik az augusztus 1-jei számban közölt, „Tengeri szolgálatot pótló szabad úszó testület" című kép, ahol a vízi csapatok szárazföldi kiképzésén élcelődik a rajzoló. Az augusztus 12-i számban egy népszónok arra okítja hallgatóságát, hogy „vagy jő az ellen, vagy nem. Cselekedjünk úgy, mint családatyák és jó honfiak. Ha reánk tör, meghódolunk; de ha nem jő, védendjük magunkat utolsó csepp vérig." Az augusztus 19-i szám „A sajtó fölötti őrködés"-ről közöl inkább allegorikus képet. Az asztalnál ülő újságíróhoz a homályból mindenütt tőrök közelednek.

Augusztus 26-án, a fenyegető horvát betörés időszakában jelenik meg a „Nagyszerű jóslat" című rajz, amelyen a két szereplő egyike így szól a másikhoz: „Na! Mondom, édes komám, ha ez még soká így tart, hát aztán már soká így nem tarthat."

A szeptember 2-i szám egyik karikatúrája némi késéssel reagál a Klauzál Gábor által júniusban kibocsátott céhrendeletre, illetve a nem éppen lelkesen vállalt nemzetőri szolgálat nehézségeire. (Ez utóbbi szintén külföldi átvételnek tűnik.)

A szeptember 9-i szám a népeiknek mindent megadó uralkodók marionettszínházáról, a szabadság allegorikus alakját elfogó katonáról s a tisztelegni nem akaró önkéntesről (vagy nemzetőrről) közöl külföldi mintákat sejtető gúnyrajzokat. Az utolsó oldalon megjelenő karikatúra viszont konkrét helyzetre reflektál. 1848. augusztus 27-én Batthyány Lajos miniszterelnök meghirdette az önkéntes mozgó nemzetőrség törvényhatósági kereteken belüli szervezését. Kassa város is határozatot hozott önkéntesek állításáról, akik számára a város különböző kedvezményeket ígért. Közben megérkezett a hír a szerbek perlaszi táborának szeptember 2-án történt elfoglalásáról. A képen beszélgető önkéntesek egyike elégedett: „No! Perlasz bevéve, talán ellenség elibe sem kerülünk – dupla lénung [zsold] megígérve, feleségeink biztosítva a város által, gyermekeink ellátva vagynak, czigarit ingyen szívunk, csákót, köpenyt, dolmányt, csizmát, fegyvert ingyen kapunk, így már jó és elég!" A másik azonban úgy véli, egyvalami még hiányzik: „…biztosítson az ország, hogy halálunk után bebalzsamíroztatunk."

A szeptember 16-i szám hat karikatúrát is közöl, azonban ezek egy kivételével külföldi átvételnek tűnnek. A hatodik képen egy polgár kérdezi az esőben őrálló nemzetőrt, miért nem áll be az őrbódéba, mire az azzal válaszol, hogy nem teheti, mert a bódé feketesárga.

A szeptember 23-i számban a magyar a horváttal és a szerbbel beszélget, akik az Adriai és a Fekete-tengert akarják tőle elzárni, s kívánságuk teljesítése esetén bottal és örök élettel fizetnének. A szeptember 30-i szám a müncheni *Leuchtkugeln*ből átvett rajzzal mutatja be, ahogy „A palócz [magyar] őrzi szerzeményeit", azaz karddal a kezében alszik, miközben ellenségei vesztére törnek.[7]

Az október 7-i számban a nemzetőri kiképzés nehézségeinek kifigurázása s a bankók gyakorisága miatt morgolódó koldus képe mellett „Legújabb Telegraph

[7] Rózsa György – Spira György: i. m. 122. 226. kép.

sürgöny" címmel akasztófák sorát láthatjuk a következő szöveggel: „A szláv királytól [ti. Jellačićtól] nyerendő érdemrend reményében bátrak vagyunk neki ez új találmányt ajánlani. Állíttassék föl Velencétől Ágrámig [Zágráb] egy sor akasztófa, függesztessenek arra föl minden kamarillai tót spionok, és tudni fogja ő királysága, honnan fú a szél." (Az utalás nyilván a bán pákozdi vereségére vonatkozik; maga a kép viszont feltűnően emlékeztet a Charivari alább ismertetendő, egy hónappal korábbi karikatúrájára.)

Az október 14-i szám karikatúrái a sokasodó városi adónemekkel, a katonaállítás miatti munkaerőhiánnyal foglalkoznak. Az október 21-i szám verses formában mutatja be az egyes politikai irányzatok törekvéseit. Az október 28-i szám egyik karikatúrája az országot haditörvények alá rendelő törvénytelen uralkodói rendeletre reflektál. Ezután egy hónapon át a lap nem közölt gúnyrajzot. November 25-én jelent meg „A magyar-vadászat" című kép, amelyen a császári tábornokok a peckesen járó magyarra uszítják vérebként ábrázolt katonáikat – de hiába.

A lapnak ezt követően már csak két száma jelent meg, s a Franz Schlik vezette cs. kir. hadtest betörését és Kassa elfoglalását követően megszűnt. (1. kép)

A Charivari – a modern politikai karikatúra kezdete Magyarországon[8]

A magyarországi modern politikai karikatúra az Ábrázolt Folyóiratnál sokkal karakteresebb formában jelent meg az 1848. június 15-i mutatványszámmal, július 1-jétől pedig minden szerdán és szombaton megjelenő, a márciusi ifjak közé tartozó Lauka Gusztáv által szerkesztett „Charivari (Dongó)" című humoros lap. A lapot Lauka és az akkor már neves grafikus, a szabadságharcban később honvédőrnagyi rangra emelkedő, majd komáromi kapitulánsként Nagy-Britanniában komoly karriert befutó Szerelmei (Liebe vagy Lieb) Miklós (1803–1875) adták ki. A szerkesztőségnek eleve két „ügyszobája" volt – az egyik Szerelmei „műintézetében". A cím utalt a forradalmak állandó kísérőjelenségére, a reakciósoknak tartott személyek számára adott macskazenékre, de Lauka a mutatványszámban azt ígérte, hogy a lap „utcai zaj és utcai botrány nélküli macskazene" lesz, amely „egyedül az érdeklett egyéneket bosszantja, – a közönséget pedig szintúgy, mint amaz, mulattatja."

A lap politikai pozícióját tekintve valahol a balközépen foglalt helyet – nem fukarkodott a Batthyány-kormány kritikájával, de nem bírálta olyan vehemensen és sokszor ellenségesen a kabinetet, mint a Marczius Tizenötödike vagy a Madarász László és József által szerkesztett Nép-Elem. A lapnak a mutatványszámmal együtt összesen 26 száma jelent meg, az utolsó 1848. szeptember 21-én. A macskazenét ábrázoló címlap és a figurális ábrázolásokból összeálló cím mellett a lap minden egyes száma közölte Szerelmei egy-egy litográfiáját. Ezek egy részéről, összesen tíz

[8] Morlin Adorján: „A magyarnyelvű élclapok első évtizedei (1848–1858)." *Magyar Könyvszemle,* 67. évf. (1943) II. füzet, 166–183; Kosáry Domokos: i. m. 205.

darabról Gerszi Teréz 1953-ban és Gosztola Annamária 1985-ben kimutatta, hogy Honoré Daumier 1839–1840-es (a párizsi Charivari hasábjain megjelent) karikatúráival mutatnak motívum- vagy kompozíciós rokonságot, ugyanakkor Szerelmei sikeresen ültette át a magyar politikai színtérre a francia mester alkotásait. Az is érdekes, hogy elsősorban a helyzetképeknél élt ezzel az eszközzel, azaz a konkrét politikai eseményekre utaló karikatúrákat önállóan alkototta meg. A litográfiák egy része ugyanis csak általában utal a politikai hangulatra vagy a közvéleményt foglalkoztató kérdésekre, de találunk közöttük a konkrét politikai eseményeket tükröző alkotásokat is.[9]

A mutatványszámban „Egy megugrott régirendszer [sic!] hős" és felesége párbeszédét olvashatjuk. „Ah, Gyuszi, mily rémítő hírek! Budán macskazene! kravall! és gyilkolás!" – szól az asszony, utalva a május 10-i budai katonai vérengzésre, miközben leteszi a Pesti Hirlapot. Férjura elégedetten válaszol: „Hah! Nem megmondtam! Lásd, drága Ilkám, mily jó a természet csendes ölébe húztuk magunkat! Itt legalább elvrokonink és elvbarátink között vagyunk!" A semleges párbeszédet jól karikírozzák a házaspárt körülvevő szamarak és disznók.

1. „Egy megugrott régirendszer hős" Charivari, 1848. június 15.

9 Gerszi Teréz: „Daumier és az első magyar élclap karikatúrái." *Művészettörténeti Értesítő*, 2. évf. (1953) 138–144. Gosztola Annamária: „Szerelmey Miklós litográfus (1803–1875)." *Művészettörténeti Értesítő*, 34. évf. (1985) 11–31.

Az első számban, július 1-jén „Az utósó [sic!] táblabíró" égnek emelt kézzel panaszkodik: „Mindent elrabolhatott volna a forradalom, csak az úriszéket hagyta volna meg! Jó isten! Hol leendhetek ezentúl elnök!! Ezt megérzi a háztartás!" (A célzás azokra a köznemesekre vonatkozik, akik számára az úriszék eltörlése az ezzel járó napidíjak elveszítését is jelentette.)

A harmadik szám „Akadémiai értekezés a makrobiotika elemeiről" címmel a tudós társaság közgyűlését figurázza ki, ahol a hallgatóság teljes érdektelenséget tanúsít az előadó iránt.

Az ötödik szám karikatúrája az anyagi gondokkal küszködő, de nagy lábon élő nemesembert figurázza ki, aki előbb foglalkozik a zsidó, mint nem zsidó hitelezőjével. A hatodik számban már a nemzetőrség Délvidékre és a Dráva-mentére történt mozgósításának sajátos vetületét láthatjuk. Az idős nemzetőr százados óvatosan néz ki az ablakon, miközben jóval fiatalabb felesége így szól hozzá: „Hallod, kedves férjem, már félreverik a harangot is!? Siess és védd hazádat, mint derék százados! Hanem vigyázz drága életedet, s ha lehet, mennél előbb térj vissza ölelő karjaimba." Gondolatban viszont ezt mondja: „Találjon az első golyó, nagyhasú pók! Hogy Marcimmal háboríthatlanul élvezhessem hátra lévő napjaimat!" (2. kép) A téma – katonai vonatkozások nélkül – visszatér a lap július 20-i 9. számában is, ahol a kardos menyecske elkergeti túl korán hazaérkező urát, miközben egy jól fésült arszlán kukucskál ki a hálószoba ajtaja mögül. De visszaköszön ez a téma egy, Walzel Ágost Frigyes által kiadott, önálló sorozat második grafikáján is. "

Az augusztus 2-i számban a nagyvárosi közegben idegenül mozgó, a tolvajok áldozatául eső magyar nemes alakját láthatjuk. Nehezen értelmezhető, inkább csak szóviccnek tűnik az augusztus 6-i számban közölt karikatúra, ahol „a nagyon függő" felirattal egy akasztott embert, „a nagyon független"-nel pedig egy fáról fejre eső személyt látunk. Ugyanebbe a kategóriába tartozik a „Szeret. Nem szeret. Szeret. Nem szeret. Szeret" aláírású, egy lugasban üldögélő s virágszirmot tépkedő idősebb urat ábrázoló kép is.

A második, július 5-i számban jelennek meg először konkrét politikai szereplők. Miközben egy horvát nemzeti viseletű személy Magyarország térképéről levágja Horvátországot, így szól a mellette álló, kését fenő orosz figurához: „Soha se köszörüld olyan nagyon a bicskádat, bratko Kosakiloff! Sokkal könnyebben vágódik ez, mintsem eleve hittük." A beszélgetést és a térkép vágását fal mögül nézi a magyar kormány három minisztere: Eötvös József, Széchenyi István és Deák Ferenc. (3. kép.) (Érdekes módon a Deák-ikonográfiában ez az alkotás nem szerepel, a Kossuth- és Széchenyi-ikonográfiában pedig Eötvös alakját Kossuthtéval azonosítják.)[10] Ennek az ábrázolásnak is ismerjük külföldi mintáját: Josef Lanzedelli – valószínűleg 1848 június közepén, a prágai forradalom leverése előtt készített, Ausztria politikai helyzetét bemutató karikatúráján azonban a fal mögül egy orosz óriás figyeli, amint a cs. kir katonaság Itáliában az olaszokkal küzd, a magyarok pedig a horvátokkal

[10] Rózsa György (1991) 290. és 301. (39. tétel); Rózsa György (1994) 392–393. 197. tétel.

2. Nemzetőri riadóztatás. Charivari, 1848. július 19.

szállnak szembe, miközben a lengyel alak megbilincselve fekszik, a cseh pedig nemzeti zászlaját szorongatja.[11]

[11] Rózsa György – Spira György: i. m. 122–123. 227. kép. Kincses Katalin Mária: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. Politikai és hadi eseményekről készült metszetek és litográfiák. A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa. – Die Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf zeitgenössischen Darstellungen. – Schnitte und Litographien über politische und Kriegereignisse. – Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010. 47–48. 54. kép.

3. A nemzetiségi mozgalmak és az orosz terjeszkedés veszélyei. Charivari, 1848. július 5.

A negyedik számban egy újabb politikus, Klauzál Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter jelenik meg, akinek egy rosszarcú figura egy másik, még gyanúsabb alakot mutat be. „Miniszter barátom, van szerencsém bemutatni a már többször említett tudós és nagyhazafit [sic!]. A vucsangi paréj, a mesopotamiai saláta- s a josafatvölgyi sáskanemesítő társaságok rendkívüli tagját. Régen mutattál szimpátiát efféle kiképzettségek iránt… miért Murokrépai Jeromos urat egész lelkiismeretességgel ajánlhatom." A rajz nyilván egyszerre bírálja a kormány személyzeti

4. Klauzál Gábor és a kormányzati állásvadászok. Charivari, 1848. július 12.

politikáját, illetve a gátlástalan kormányzati állásvadászatot. Nem tudni, Szerelmei miért éppen Klauzált pécézte ki – ugyanakkor tény, hogy ő volt az egyetlen olyan miniszter, akinek elsőfokú rokona, a bátyja szolgált az államapparátusban, konkrétan a hadügyminisztériumban. (4. kép)

A július 22-i 7. számban megjelennek a „kollégák" is. Egy szerkesztőségi ülést láthatunk, ahol jól felismerhető a széken billegő Petőfi, a falnak támaszkodó Pálffy Albert, a Marczius Tizenötödike egyik szerkesztője. A másik három személy, az asztalnál orrát piszkáló szemüveges alak, a kissé gnómszerű rosszarcú figura, végül a pamlagon heverő, Nyáry Pálra és Kemény Zsigmondra egyaránt emlékeztető személy egyelőre nem azonosítható. A korábbi szakirodalom Petrichevich-Horváth Lázárt, Lauka Gusztávot, Táncsics Mihályt, Jókai Mórt és Vahot Imrét is a lehetséges személyek közé sorolta, sokszor eléggé mondvacsinált érvekkel.[12] Ezek közül Petrichevich-Horváthot konzervatív érzelmei miatt nyugodtan kizárhatjuk. (5. kép)

„Csak gondolkozzunk most azon – szól a szöveg – hogy miképp lehessen mennél előbb a kiadandó hírlapunknak oly hatalmas nevet adni, amely által legalább egy millió előfizetőre számolhatnánk." A korábbi ikonográfiai szakirodalom a Marczius Tizenötödike szerkesztőségi ülésének karikaturisztikus ábrázolását vélte fel-

[12] Endrődi Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849. Az 1911-ben megjelent kötet bővített és javított kiadása.* Sajtó alá rendezte Benjámin László, Kiss József és Pataki Ferenc. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972. 485.

fedezni a képen,[13] az újabb elemzés szerint azonban a parlamenten kívüli és belüli baloldal szervezetének, az Egyenlőségi Társulatnak a július 15-i megalakulásával hozható összefüggésbe.[14]

De az sem elképzelhetetlen, hogy a radikális lapok, a Nép-Elem, a Reform és a Radical Lap egyesülését előkészítő tárgyalásokat örökíti meg: ez esetben ezek szerkesztőivel (Zerffy Gusztáv, Nádaskai Lajos, Madarász József és László, Mérei Mór és Rosti Zsigmond) is bővül a kör. E lapok közül végül a Radical Lap július közepén, a Reform augusztus elején beolvadt a Nép-Elembe, s a Reform utolsó számából tudjuk, hogy az Egyenlőségi Társulat megalapítása kapcsán eleinte szó volt egy újonnan indítandó közös baloldali lapról is.[15] A dolgot az is nehezen eldönthetővé teszi, hogy Zerffy Gusztáv, Nádaskai Lajos, Mérei Mór és Rosti Zsigmond korabeli arcképe nem ismert.

5. Szerkesztőségi ülés. Charivari, 1848. július 22.

Konkrét eseményre, a parlament válaszfelirati vitájára utal a július 26-i, 8. számban közölt, „Az alsóház ministerialis classificatio szerint" című kép. A Batthyány-kormány rokonszenvezett az olasz egységmozgalommal, de az Ausztriával szemben fennálló, a Pragmatica Sanctióból következő kölcsönös védelmi kötelezettség miatt rokonszenvét nyíltan nem mutathatta ki. Sőt, az országgyűlés a július 20–22. között lezajlott válaszfelirati vitában a kormány indítványára megszavazta, hogy a kormány ígérjen katonai és pénzsegélyt az uralkodónak az itáliai háború befejezésére, ha „a belháborúnak", azaz a szerb lázadásnak sikerül véget vetni. Ez lényegében persze a segély megtagadását jelentette. A kormány baloldali ellenzékének azonban még ez is sok volt; képviselői a kormány pragmatikus álláspontját a szabadság ügye elárulásának tekintették. A július 21-i, meglehetősen

[13] Rózsa György – Spira György: i. m. 122–123; 228. kép. Rózsa György: „Negyvennyolcas karikatúrák." *Aetas*, 7. évf. (1992) 1–2. szám. 212. Rózsa György: Petőfi Sándor éltében készült képmásai. In Körmöczi Katalin (szerk.:) *A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdénk mi sem dicsőség-, sem díjért"*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2000. 112–114. Nem foglal állást a kérdésben Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és kora 1823–1849. Életrajzi album*. Budapest, Unikornis Kiadó, 1998. 105.

[14] *Arc Poetica. Petőfi Sándor életében készült képmásai*. Összeállította, a képeket válogatta Adrovitz Anna. Szerk. Kalla Zsuzsa. Az utószót írta csorba Csilla. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012. 67–69.

[15] Kosáry Domokos: i. m. 115–130.

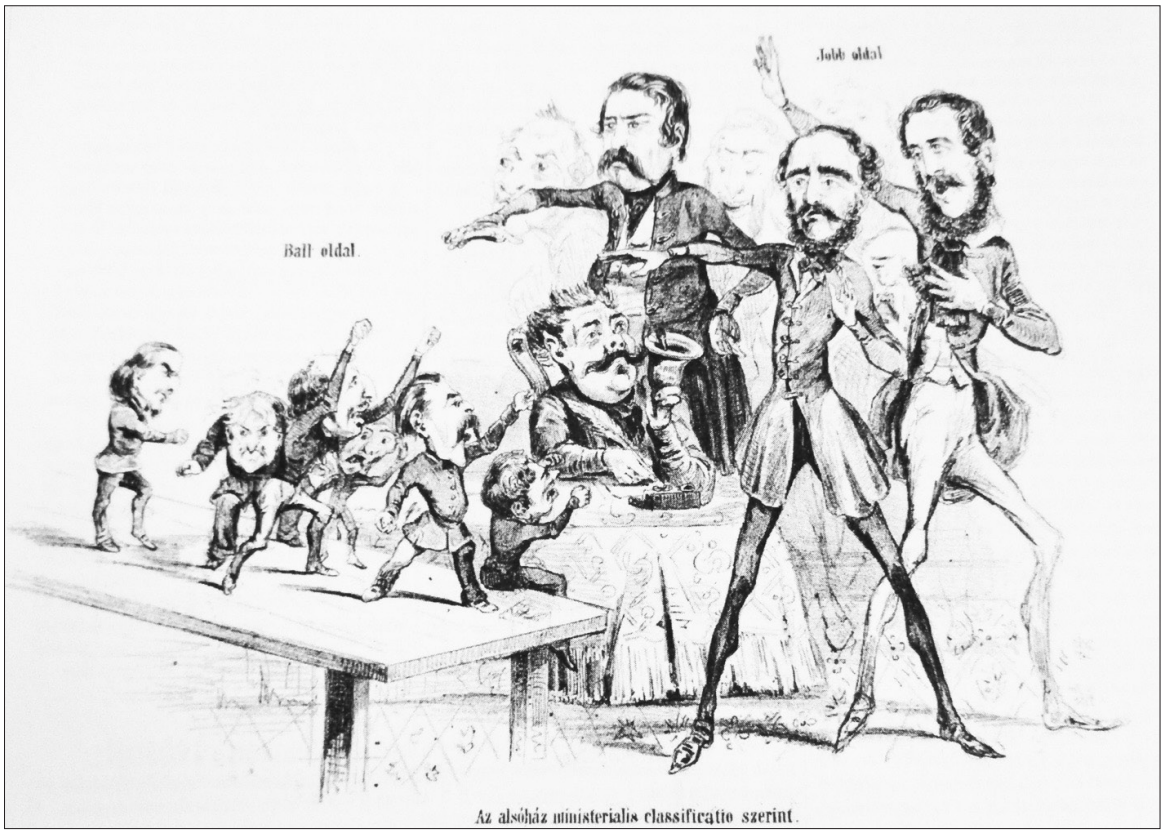

6. „Az alsóház ministerialis classificatio szerint". Charivari, 1848. július 16.

ingerült hangvételű vitában Kossuth kifakadt a baloldali ellenzék ellen: „…törpüljön el az olyan minoritás, mely így violentálni akarja a dolgokat."[16]

A kép jobb oldalán három név szerint azonosítható miniszter, Deák, Széchenyi és Kossuth inti rendre az ellenzéket, amelynek törpe alakjai hiába kiabálnak és hadonásznak, középen pedig ott ül a rendületlen nyugalmú elnök, ifj. Pázmándy Dénes. Miután a rajzoló nyilvánvalóan összevonta a július 21-i és 22-i vitanapot, a szereplők nehezen azonosíthatók. A korábbi szakirodalom olyanokat is felsorolt az ábrázolt személyek között, akik nem szólaltak fel a vitában, illetve akiknek arcképei nem emlékeztetnek a velük azonosított személyére. Talán csak a bal szélen álló Perczel Mór és a pad szélén ülő Teleki László alakja tekinthető egyértelműnek, bár az előbbit az eddigi szakirodalom Irányi Józseffel azonosította.[17] (6. kép.)

Az osztrák–magyar viszony, azon belül az osztrák államadósságban való részvétel és a cs. kir. hadseregnek adandó újoncok kérdése jelenik meg az augusztus 5-i számban közölt karikatúrán. A kétfejű sas elnyelni készül a 20.000.000 forintot tartalmazó zsákot, illetve az „50.000 katonát" feliratú zászlót tartó figurákat, aki-

[16] *Kossuth Lajos összes munkái. XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban.* S. a. r. Sinkovics István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 602–612.

[17] Rózsa György – Spira György: i. m. 185. és 533., 331. kép.; Rózsa György (1991) 301. (40. tétel.); Cennerné Wilhelmb Gizella: Deák Ferenc ikonográfiája. In Körmöczi Katalin (szerk.): *„…a mi megmarad, fordítsa jó czélokra". Deák Ferenc hagyatéka.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1992. 345. 129. tétel; Rózsa György (1994) 393. 198. tétel.

ket hárman próbálnak meg visszahúzni a sas csőrei közül. „A nemzet testének ez a kettő legtáplálóbb, sőt egyetlen erőt nyújtó eledele! Ha e kettőt befalta e drága madár… féltjük, hogy ő túlságosan meghíznék, mi pedig okvetlen kiszárodnánk; azért rántsuk ki, még lehet, mindent felemisztő gyomrából" – szól a felirat.[18]

A román nemzeti mozgalom területi aspirációi jelennek meg az augusztus 9-i számban közölt (szintén egy Daumier-karikatúra alapján készült) rajzon. A pópa így szól a mellette álló román paraszthoz: „Amint mondtam, Mitru! Magyarország mienk lesz; valóságos mennyország lesz hazánk!" „Popa! hát ha megcsípek s felakasztanak?!" – kételkedik a paraszt. „Akkor is mennyországba mégysz, fiam Mitru! mindenképp mennyország! azért hát szorítsd!" (7. kép.)

Szintén egy párbeszédet örökít meg az augusztus 10-i (vagy inkább 12-i) számban közölt rajz. A magyar nemes így szól a vele szemben álló paraszthoz: „Bizony, édes Mihály gazda! E helyen volt egykoron az a híres Magyarország!" „Én istenem, be kár érte! Mutatja a fennmaradt sarkantyú, kalpagtoll és kődarabok, milyen nagyszerű volt."[19]

7. A románok erdélyi igényei. Charivari, 1848. augusztus 9.

Az eddigi szakirodalomban tévesen azonosították a „Minoritásban maradt első magyar minister" címmel augusztus 19-én közölt képet. Rózsa György és Spira György kötetében Kossuthtal azonosította a képen szereplő személyt, s összefüggésbe hozták az országgyűlés augusztus második felében lezajlott hadügyi vitájával, ahol Kossuth a baloldallal szövetségben akadályozta meg, hogy a kiállítandó újoncokat a cs. kir. hadseregbe sorozzák be.[20] A képen azonban nem Kossuthot, hanem Eötvös Józsefet láthatjuk, akinek az elemi iskoláról szóló törvényjavaslatát, pontosabban, annak a felekezetek szabad iskolalétesítésről szóló paragrafusát a vita során még a kormánypárti képviselők sem támogatták, s végül ifj. Pázmándy Dénes javaslata mentette meg a helyzetet. A karikatúrán látható még az Eötvös javaslatát vehemensen támadó Madarász László, illetve vélelmezhetően Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke. A Kossuthra és a hadügyi vitára való utalás már csak azért sem lehetséges, mert Kossuth csak a lap megjelenésének napján, augusztus 19-én szállt

18 Rózsa György – Spira György: i. m. 185., 335. kép.

19 Rózsa György – Spira György: i. m. 145., 268. kép.

20 Rózsa György – Spira György: i. m. 188., 337. kép; Rózsa György (1994) 393. 199. tétel.

8. „Minoritásban maradt első magyar minister". Charivari, 1848. augusztus 19.

be a vitába, és egyáltalán nem a baloldal, hanem a házbizottságnak a képviselők többsége által pártolt javaslatát támogatta.[21] (8. kép.)

Eötvös jelenik meg a szeptember 16-i számban is a református és evangélikus egyházkerületek képviselőinek általa kezdeményezett konferenciáján, amint rémült arccal konstatálja, hogy képtelen úrrá lenni a kibontakozó vitán.

Az országgyűlés hadügyi vitájára reflektál viszont az augusztus 23-i számban megjelent „Magyar katona, német lábra" feliratú karikatúra. Szuronyos puskával felfegyverzett katona magyar címeres csákót és magyar atillát visel, deréktól lefelé viszont a cs. kir. hadseregben rendszeresített nadrágot és bakancsot láthatunk rajta.[22] (9. kép.)

Az augusztus 26-i számban „Forradalmi koppantó" címmel megjelent karikatúrán ismét egy verestollas kalapot és kardot viselő radikálist láthatunk, aki egy nagyméretű gyertyakoppantóval fejbe vág egy terebélyes, a koppantó alól kikandikáló copfot viselő alakot. A korábbi szakirodalom ezt a rajzot kissé erős csúsztatással a radikálisok és békepártiak 1849 tavaszi debreceni küzdelmeire vonatkoztatta.[23] Az ábrázolt személy valóban emlékeztet Madarász Lászlóra, de az sem lehetetlen, hogy a hadügyi vitában felszólaló, a délvidéki katonai vezetést erőteljesen bíráló Perczel Mórt láthatjuk a képen.

[21] Kossuth Lajos összes munkái. XII. k. 755–761.

[22] Rózsa György – Spira György: i. m.188., 336. kép

[23] Rózsa György – Spira György: i. m. 342. 601. kép.

9. „Magyar katona, német lábra". Charivari, 1848. augusztus 23.

A szeptember elejére kiéleződő magyar–osztrák viszonyra figyelmeztet az az aláírás nélküli kép, amely a Batthyány-kormány minisztereit csirkékként (Batthyányt kakasként) ábrázolja, akik fölött ott lebeg a kétfejű sas. (Batthyány és Deák augusztus végén utaztak Bécsbe, hogy az uralkodóval szentesíttessék az országgyűlés által az újoncállításról, illetve a magyar bankjegyek kibocsátásáról szóló törvénycikkeket.) A korábbi szakirodalomban ez a kép 1848. április–májusi kontextusban szerepelt.[24]

Szeptemberben új témaként jelenik meg a délvidéki hadi helyzet. A szerb felkelők fő erősségének számító szenttamási sáncok „újabb modorbani bevételére" tesz keserű javaslatot az a szeptember 7-én megjelent kép, amelyen léghajóról ágyúkkal lövik szét a szerbek táborát.[25] A keserűség érthető, hiszen a tábor bevételére indított addigi támadások július 14-én, majd augusztus 19-én kudarcba fulladtak. A délvidéki katonai vezetés tehetetlenségét bírálja a szeptember 20-i számban „Szent Tamási tábor, a vezérfőnökök által vizsgálva" címmel közreadott kép, ahol egy templomtoronyból és a hozzá épített rámpáról különböző méretű távcsövekből kémlelik a szerbek táborát. A cs. kir. tisztikar egy részének közömbös hozzáállását bírálja a szeptember 21-i (valójában 23-i) számban közreadott kép, amely kártyázó és italozó katonatiszteket ábrázol a következő képaláírással: „Lemegyünk két hétre, kártyázunk, és iszunk, hazajővén pedig, szinte nekidühödünk a nagy dicsőségtől."[26] (10. kép.)

Az egyre idegesebb közhangulatra és a forradalmi terror veszélyére figyelmeztet a szeptember 7-i számban „Forradalmi fasor" címmel megjelent karikatúra, amelyen valamennyi fán akasztott emberek függnek. Szeptember 13-án már a Jellačić támadásával előállt új helyzetre reflektál az „Osztrák-magyar harc" feliratú kép, ahol azonos egyenruhát viselő cs. kir. katonák lőnek egymásra, s még az őket vezénylő tisztek arcvonásai is azonosak.[27]

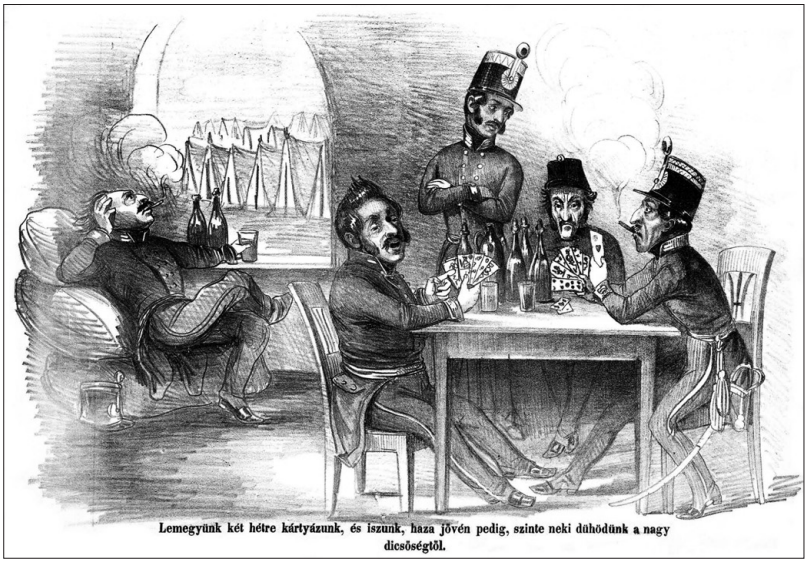

10. Kártyakompánia a délvidéki táborban. Charivari, 1848. szeptember 21/23.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Szerelmei rajzai – a politikai kari-

[24] Rózsa György – Spira György: i. m. 121. 225. kép.; Rózsa György (1991) 301. 41. tétel; Cennerné Wilhelmb Gizella: i. m. 345. 130. tétel; Rózsa György (1994) 393. 200. tétel. Rózsa György: Batthyány Lajos ikonográfiája. In Körmöczi Katalin (szerk.): *Batthyány Lajos gróf első magyar miniszterelnök emlékezete. „…minden hazám javára, ami csekély erőmből kitelik"*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1998. 233. 38. tétel. (Jelenleg ez Batthyány egyetlen ismert karikaturisztikus ábrázolása.)

[25] Rózsa György – Spira György: i. m. 164. 301. kép.

[26] Rózsa György – Spira György: i. m. 164. 302. kép.

[27] Rózsa György – Spira György: i. m. 308–209. 368. kép.

katúra legjobb hagyományait követve – szinte minden, 1848 tavaszán, nyarán és kora őszén felvetődött lényeges politikai kérdésre reflektáltak, s az alkotó igyekezett magát tartani az egyenlő távolság elvéhez is. Érdekes, hogy a miniszterek közül legtöbbször (négy alkalommal) Eötvös jelenik meg a képeken, őt követi Széchenyi, Kossuth, Klauzál és Deák két-két alkalommal, míg a többieknek csak egy-egy alkalom jutott. Egyéni ábrázolása a miniszterek közül Eötvösön kívül csak Klauzálnak van, Esterházy Pál külügyminiszter viszont egyszer sem szerepel.

Rezümé

Magyarországon 1848 tavasza előtt igen csekély hagyománya és tere volt a politikai jellegű karikatúráknak. Ennek legfőbb oka a cenzúrában keresendő. 1848 e tekintetben – még a forradalom kitörése előtti hónapokban – már hozott némi változást. Hosszú engedélyezési procedúra után 1848. január 1-jén Kassán megindult Werfer Károly kiadásában az Ábrázolt Folyóirat című hetilap, amely összesen 46 számot élt meg, s 1848 novemberében szűnt meg. A lap, amelynek mintájaként az akkori Nyugat-Európában már nagy hagyományokkal bíró hasonló orgánumok (Illustrated London News; Illustration, Párizs; Illustrierte Zeitung, Lipcse) szolgáltak, fametszetes illusztrációkkal kívánta érdekesebbé tenni cikkeit. A magyarországi politikai élet sokkal karakteresebb formában jelent meg az 1848. június 15-én mutatványszámmal, július 1-jétől pedig hetente kétszer megjelenő, Lauka Gusztáv által szerkesztett „Charivari (Dongó)" című humoros lapban. Ennek karikatúráit a neves grafikus, Szerelmey Miklós készítette. Mindkét lap folyamatosan reflektált a hazai politikai eseményekre: a baloldal és a kormány vitáira, a magyar-osztrák viszonyra, a nemzetiségek mozgalmaira és a honvédelem szervezésére.

Kulcsszavak
Politikai karikatúra, 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc, nemzetiségi mozgalmak, magyar–osztrák viszony, Batthyány-kormány

Abstract

Before 1848 there was a very limited tradition and place for political cartoons in Hungary. The main reason for this was censorship. The year 1848 – even in the months before the outbreak of the Revolution – brought some changes in this regard. After a long licensing procedure the weekly magazine "Ábrázolt folyóirat" (Illustrated Magazine) was published by Károly Werfer on August 1, 1848. It had a total of 46 issues and was canceled in November 1848. The magazine, which was modeled on similar illustrated journals in Western Europe published at that time (Illustrated London News; Illustration, Paris; Illustrierte Zeitung, Leipzig) tried to make its articles interesting by including woodcut illustrations. Reflections on Hungarian

political life appeared in a more characteristic form in the June 15, 1848 issue of the humorous "Charivari (Dongó)" edited by Gusztáv Lauka, which, from the July of that year, became a biweekly publication. Its cartoons were drawn by the renowned graphic artist Miklós Szerelmey. Both papers reflected on domestic political events: the debates between the radical left and the government, relations between Austria and Hungary, minority movements, and questions of national defense.

Keywords
political caricature, Hungarian revolution and war of independence 1848–1849, nationality movements, Hungarian–Austrian relations, Batthyány governement

BALATON PETRA

A székelyföldi részletes kataszteri felmérésről

A 19–20. századi gazdaságtörténet egyik alapvető, de máig nem kellőképpen hasznosított és feldolgozott forrásai a kataszteri felmérésekből nyerhető adatok. A kataszter (földadókataszter) a föld után fizetendő adó megállapításának alapjául szolgáló jegyzék, nyilvántartás, amely nagyszabású munkálatok, köztük a kataszteri felmérés eredménye. A kataszteri felmérés során az adótárgy – jellemzően a föld – pontos leírásához (fekvése, mérete, művelési ágai, tulajdonos megállapítása) helyszíni szemle keretében végeztek földmérést, adatgyűjtést, majd tartós dokumentálást.[1]

E nagyszabású munkálatok óta napjainkig nem rendelkezünk a természeti adottságokat jobban tükröző kvantitatív mutatókkal. Az egyedi módon komplex adatokat tartalmazó kataszteri iratok és térképek kiváló forrásanyagul szolgálnak a családkutatók, helytörténészek, társadalomtörténészek, térképészek és más tudományágak művelői számára.[2]

Az erdélyi történész körökben meglepetéssel fogadták – a *Kataszteri Közlöny* című korabeli szakfolyóiratra és az állami költségvetésre épülő – legújabb kutatási eredményeket, amelyek szerint részletes kataszteri felméréseket Erdélyben, így Székelyföldön (Csík, Háromszék, Udvarhely és Maros-Torda vármegyék) sem végeztek a dualizmus korában.[3] A kataszteri felmérésekre csak homályos utalásokat találunk a korabeli irodalomban, az erdélyi földmérők ugyanakkor manapság is hivatkoznak a felmérések meglétére és fontosságára.[4] A téma megértését – a fogalmi nehézségeken túl – nem könnyíti meg, hogy az elkészült két erdélyi vármegye (Hargita, Maros) fondjegyzéke kataszteri térképeket is felsorol.[5] A téma történeti szempontú

1 REISZ T. Csaba: „A kataszteri térképek digitalizálása Magyarországon". *Kataszteri térképek Közép-Európában Konferencia és Workshop,* Budapest Főváros Levéltára, 2010. június 17–18. http://docplayer.hu/540222-A-kataszteri-terkepek-digitalizalasa-magyarorszagon.html (2017. 01. 12).

2 A kataszteri térkép a földadó megállapításához, kivetésének tartós alapjául szolgáló – a terület nagyságára, jellegére, értékére, tulajdonosára – adatokat biztosító, a kataszteri felmérések eredményeképpen készített, nagy méretarányú (1:2880) térkép. TÖRÖK Enikő: „Kataszteri térképek és iratok. (1850–1916)". https://aktakaland.wordpress.com/2015/04/02/kataszteri-terkepek-es-iratok-1850-1916/ (2017. 01. 12).

3 TÖRÖK Enikő: „A kataszteri részletes felmérés előrehaladása Magyarországon 1856 és 1916 között". *Catastrum,* II, 2015/1. 11–18; SZÉKELY Ferenc: „A magyar országos kataszteri felmérés". *Kataszteri Közlöny*, II, 1893/12. 9; III, 1894/11. 10; BALATON Petra: „A székelyföldi birtokrendezések". *Catastrum,* III, 2016/1. 3–12.

4 FERENCZ József: „A 150 éves magyar földmérés erdélyi hatásai". *Geodézia és Kartográfia,* 2007/5. 36–39; REISZ T. Csaba: „Lajoskomárom kataszteri iratai (1857–1859)". *Catastrum,* I, 2014/2. 22–31.

5 *Az 1918/1919 előtti Erdélyre vonatkozó fondok és gyűjtemények jegyzékei. 9. Hargita megye.* Összeáll.: BICSOK Zoltán. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár – Bukarest, Románia Nemzeti Levéltár, 2014; *Az 1918/1919 előtti Erdélyre vonatkozó fondok és gyűjtemények jegyzékei. 12. Maros megye.* Összeáll.: PÁL-ANTAL Sándor. Magyar Nemzeti Levéltár – Bukarest, Románia Nemzeti Levéltár, 2014.

feldolgozása ez idáig várat magára. Jelen tanulmány az ellentmondások feloldására tesz kísérletet. A helyzet különösen bonyolult volt Erdély délkeleti, magyarok által lakott régiójában, Székelyföldön, ahol sajátos intézmény- és jogrendszer alakult ki a történelem során. A részletes kataszteri felmérések nélkülözhetetlen előfeltételét jelentették a régióban a birtokrendezések.

Katasztertörténet (1850–1883)

Ferenc József az 1849. október 20-án kiadott pátenssel rendelte el – az örökös tartományokban már 1817 óta létező – földadót, illetve az állandó földadókatasztert (a földnek – azaz a termőföldnek – adózási célokra történt nyilvántartását) Magyarországon és Erdélyben. A részletes felmérést azonban nem lehetett gyorsan elvégezni, ezért 1850. március 4-én nyílt parancs rendelkezett az állandó kataszter elkészültéig az ideiglenes földadó-katasztерről.[6]

Az uralkodó 1850. március 19-én a pénzügyminiszter alárendeltségében földadó-kataszteri főigazgatóságot hozott létre, amely az állandó kataszter és az ideiglenes földadó munkálatairól, a nyilvántartás technikai részéről és a kataszter rendszeres ellenőrzéséről volt köteles gondoskodni. Magyarországon a közigazgatási beosztásnak megfelelően kerületi, míg Erdélyben tartományi bizottmány irányította a munkálatokat.

Az ideiglenes kataszteri felmérés 1850–1853 között zajlott a Királyhágón inneni részen és a társországokban, Erdélyben pedig 1867-ig tartottak a munkálatok. A felmérés Magyarország és Erdély pontosabb megismerésén túl a földadó megállapításához kívánt pontos adatokat szolgáltatni. Közben 1853-ban megindultak a háromszögelési munkálatok is.

Az ideiglenes kataszteri felmérés során csak a községek és dűlők határait mérték fel, az egyes telkek méretét és azok hozamát bevallás vagy becslés alapján állapították meg. Sok volt a pontatlanság, a többnyire cseh végrehajtók nehezen tudták felbecsülni a földek termőképességét és tiszta hozamát. Az osztályozási rendszer is sok problémát vetett fel, így nagy aránytalanságok alakultak ki a megyék között. A birtokosok, akik ellenségesen álltak a munkálatokhoz, a földek egy részét letagadták.

A földadó alapja az adott vidéken, az adott művelési ágban és ezen belül az adott minőségi osztályban, átlagos gazdálkodás mellett elméletileg elérhető tiszta (a gazdálkodás rendes költségeivel csökkentett) jövedelem volt. A földadó kulcsa a kezdeti időkben a szűkebb Magyarországon 16%, Erdélyben pedig 10% volt. Az 1860-as évek közepére ezek az adókulcsok már mintegy megduplázódtak, mivel hozzáadódott még a földtehermentesítési járulék, valamint a rendkívüli hadipótlék is.

Magyarország részletes kataszteri felmérése 1856. május 1-jén indult el a nyugati határszélen, és folyamatosan haladt kelet felé. A Pénzügyminisztérium alá tartozó

[6] Tuza Csilla: „Az 1849. évi császári pátens a földadókataszter bevezetéséről". *Catastrum,* I, 2014/4. 2–4.

felmérési felügyelőségek végezték a munkálatokat. A felmérés hatalmas vállalkozás volt, amelyhez kezdetben a Habsburg Birodalomból vezényelték át a már nagy tapasztalattal rendelkező osztrák, cseh és galíciai földmérőket és felmérési felügyelőket.[7] *A* részletes, telkenként történő felmérés során az ország nagy méretarányú (1:2880) térképezése indult el.

1861–1864 között Horvátországban folyt a részletes felmérés (a katonai határőrvidék kivételével). Ezt követően az északkelet-magyarországi vármegyék következtek gazdasági okokból (1864, máramarosi sóbányák), majd a felvidéki és az alföldi megyék. A kiegyezés évére Magyarország területének 26,4%-át mérték fel. 1867-től a földmérési intézmény az önálló magyar pénzügyminiszter hatáskörébe került (földmérési ügyosztály).

A kiegyezést követően a kataszteri felmérések ügye elsősorban a földadó tárgyalása során került előtérbe. Már a dualista korszak első, 1865–68. évi országgyűlési ciklusának képviselői egyetértettek abban, hogy a földadó alapjául szolgáló kataszter hibás, felülvizsgálatának megkezdése mielőbb ajánlott.[8] A művelési ág meghatározása és az osztályba sorozás területein észlelték a problémákat. Az erdőségek után kirótt túlzott adókivetés Erdélyben is komoly nehézségeket okozott. Az 1868. évi földadótörvény vitájánál már érzékelhető volt a nagybirtokos lobbi adócsökkentő tevékenysége. Nyáry Pál felszólalásában kifejtette, hogy 1850 és 1868 között megkétszereződött az adó (13 millióról 26 millióra), és az új adókulcs elviselhetetlenül magas.[9] A földadó mértékét ugyanis az 1868. évi földadó törvény (1868:XXV. tc.) Magyarországon 29,76%-ra, Erdélyben 22%-ra emelte (a földtehermentesítési járulékkal).

A kataszteri felmérés költsége rögtön az első állami költségvetésben is helyet kapott: a 3 246 000 forintra rúgó rendkívüli kiadások között 544 000 forintot szántak rá.[10] Ettől kezdve a kataszteri költségekről évenként szavazott az országgyűlés, ám a felméréseket szabályozó törvény elfogadásával továbbra is adós maradt az országgyűlés.[11] A kataszteri felmérések a tervezettnél nagyobb költséggel és sokkal lassabban haladtak, ezért 1870-től a rendes kiadások közé kerültek át.[12]

7 Reisz T. Csaba: „Külföldi mérnökök a magyarországi kataszteri felméréseknél". In Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron (szerk.): *Archivariorum historicorumque magistra: Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára,* Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2013, 189–215. (A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai, 13.); Uő: „A kataszteri felmérési utasítások". *Catastrum,* II, 2015/1. 3–10; Uő: „A felmérési tisztviselők kérvénye magasabb rangosztályba sorolásukról (1892)". *Catastrum,* II, 2016/2. 35–46.

8 Schmidt Anikó: „A kataszteri felmérés az országgyűlés előtt (1865–1868)". *Catastrum,* II, 2015/1. 19–24.

9 *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója,* CCLV. országos ülés (1868. július 6.), VIII, 296. A képviselő a Teleki László vezette Határozati Párt tagja, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja volt.

10 Uo. V. 286–287.

11 Reisz T. Csaba: „Javaslat a kataszteri felmérési törvényre". *Catastrum,* II, 2015/4. 18–30.

12 Schmidt Anikó: „A kataszteri felmérés az országgyűlés előtt: az első törvényjavaslatok (1869–1872)". *Catastrum,* II, 2015/2. 9–13.

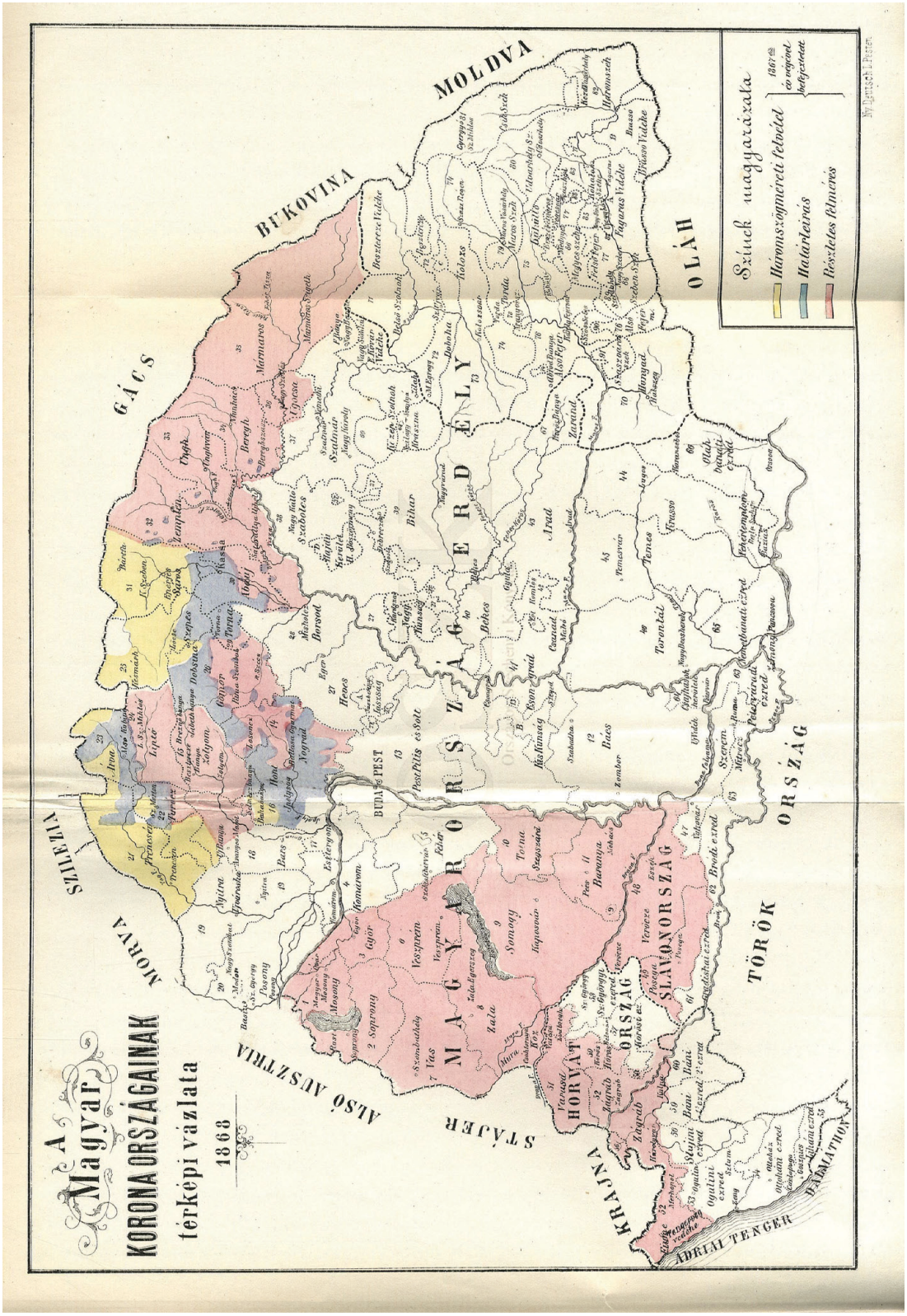

1. A magyar korona országainak térképi vázlata. Keleti Károly: A *telekadó és kataszter közgazdasági és statisztikai szempontból*. Pest, Emich, 1868.

A kiegyezést követően megnövekedett a magyarországi mérnökök száma is, 1869-ben például már 375 személyt alkalmaztak a kataszteri felmérés szervezetében. A mérnökök száma azonban így sem volt elegendő a részletes felmérés befejezéséhez, főként azért, mert egyéb feladatokat is elláttak a mérnökök. Részt vettek a földadó-szabályozásban 1875–1883 között,[13] amely azt szolgálta, hogy a földadót a tényleges birtokos a valóságban létező adótárgy után fizesse, és megszüntessék a korábbi kivetés aránytalanságait, illetve a változásokat átvezessék (pl. birtokrendezés, telepítés, birtokosztások esetében). A tiszta jövedelmet művelési ágak és minőségi osztályok (ezek besorolása az éghajlattól és a talaj minőségétől függött) szerint becsülték meg az 1867–1872. évek gazdasági viszonyaiból (átlagtermés és átlagárak alapján), az osztálybesorolást pedig már nemcsak megyei szinten, hanem országosan is arányosították. A munkálatokat a Pénzügyminisztérium vezette, amely kataszteri igazgatóságokat hozott létre. Erdélyben a feladatot a Kolozsvári Kataszteri Igazgatóság végezte, vezetője a cseh származású Kopp József mérnök volt, akit már 1851-ben Erdélybe rendeltek.[14]

A kataszter kiigazítása 1879 elejére 2,5 millió forint bevételt termelt országosan, hiszen az új kataszter készítésénél már tekintetbe vették a földbirtok jövedelmezőségét kedvezően befolyásoló összes tényezőt, így például a vasútépítéseket. A gyorsan elvégzett munka pontatlansággal is járt, különösen a nagybirtokosok irányában történtek részrehajlások. Másrészt a munkálatok sem voltak országosan egységesek.

Az 1875. évi adóreform során új egyenes adónemeket vezettek be, amely elsősorban a modern tőkés gazdasági tevékenységből származó, gyorsan növekvő jövedelmek megadóztatását célozta. A földadó kulcsát a földtehermentesítési járulékkal együtt a kataszterben kimutatott tiszta jövedelem 25,5%-ában állapították meg, egyúttal az adó összegét 37 millió forintban maximálták. Az 1880-as évektől a fogyasztási adók nőttek, a földadót 1881-ben 29 millió forintban (1881: XL. tc.), 1883-ban 26 millió forintban (1883:XLVI. tc.) maximálták.

1883-ban a kataszteri igazgatóságok befejezték munkájukat az országban, így azokat megszüntették. A már felmért és a földadó szempontjából feldolgozott területeken a későbbi (időközi) változások feldolgozására helyszínelési felügyelőségeket létesítettek (Budapest, Szeged, Pécs, Nagykanizsa). Ekkorra Magyarország területének 58%-án történt meg a részletes kataszteri felmérés. A kolozsvári kataszteri igazgatóság azonban fennmaradt, ugyanis Erdélybe még nem jutott el a részletes kataszteri felmérés, ugyanakkor folytak a birtokrendezések, így a hivatal feladata volt a tagosítások után az új adómunkálatok előkészítése.

1880 tavaszán felmerült a részletes kataszteri munkálatok áthelyezése Erdélybe.[15] Ugron Gábor képviselő szerint az állandó katasztert a birtokrendezési eljá-

[13] Az 1875. évi VII. tc. a földbirtok arányos megadóztatása céljából elrendelte a magyar állam területén fekvő valamennyi földbirtok tiszta jövedelmének megállapítását és általános földadókataszter készítését.

[14] Kopp József 1850-ben még Rzeszówban volt segéd. Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv Neue Hofkammer und Finanzministerium Katasterabteilung Akten 304. 1021/1851.

[15] SCHMIDT Anikó: „A kataszter a logikát a feje tetejére állította". *Catastrum,* III, 2016/1. 13–25.

rással összekapcsolva kellene elvégezni, amely jelentős idő- és munkamegtakarítást jelentene.[16] Tisza Kálmán miniszterelnök azonban tiltakozott ez ellen, és azzal érvelt, hogy az ország legnagyobb részében a magánszemélyek költségén történt a tagosítás, így ez nem lehet másképpen Erdélyben sem.[17]

A székelyföldi birtokrendezések

A modernizáció és a belterjes váltógazdálkodás Erdélyben és Székelyföldön is megkövetelte a birokrendezést. Az egész országra kiterjedő törvények azonban nem vették figyelembe a regionális különbségeket és a székelyföldi sajátosságokat. A törvények, amelyek megváltoztatták a székely falvak évszázados belső munkarendszerét és stabilitását, illetve felgyorsították a gazdatársadalom felbomlását, a közvéleményben ellenszenvet váltottak ki.

Az 1848. évi törvények eltörölték az úrbériséget. Az úrbéri közföldek használatát Erdély-szerte már létrejöttük idején úgy szabályozták, hogy abból csak a magánbirtokkal rendelkezők részesülhettek a tulajdonban levő szántóföld arányában. A földnélküliek tehát elestek a közös birtok használatától. Az úrbéri elkülönítések során 1868-ig közel négyezer úrbéri per indult Székelyföldön, és mindössze 614 ügy végződött bíróság előtti egyezséggel, közel ugyanannyi pedig bírósági végzéssel. Egyed Ákos kutatásai szerint kb. 14 000 jobbágycsalád pereskedés nélkül a földesúrral való egyezkedést választotta.[18]

Az elsősorban a földesúri birtokosok által szorgalmazott tagosítások is nagyon lassan haladtak a parasztság ellenkezésének köszönhetően. A tagosítások célja a szétaprózott birtoktestek helyett azokkal azonos vagyoni értékű, egy (vagy minél kevesebb) tagból álló birtokok létrehozása volt a határ birtokviszonyainak újrarendezésével.[19] Székelyföldön az első tagosítások az 1860-as években kezdődtek el, de 1879-ig alig néhány község kapcsolódott be a munkálatokba: Torda-Aranyos vármegyében 3, Háromszék és Maros-Torda vármegyékben 6-6, Udvarhely vármegyében 4, Csík vármegyében 12 település.[20]

Míg az 1854. évi pátens értelmében tagosításra akkor került sor, ha a birtokosok birtokarányos 2/3 része ezt kívánta, az 1868. évi utasítás értelmében elegendő volt az 1/2 rész is. A mérnöki teendőket, a felmérés hitelesítését és egyidejűleg az

16 *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója,* 276. országos ülés (1880. június 5.), XIV, 70–71.

17 Uo. 72–79.

18 Egyed Ákos: *Falu város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben, 1848–1914*, Bukarest, Kriterion, 1981, 135; Deák Ágnes: „Rendies és polgári társadalom keresztútjain". In Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története,* II. kötet, Székelyudvarhely, MTA BTK–EME–HRM, 2016, 626.

19 Fazekas Endre: *Tagosítás és egyéb birtokrendezési ismeretek kézikönyve,* Budapest, Pátria, 1941, 19–20.

20 Kozma Ferenc: *A székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota,* Budapest, Franklin, 1879, 157–158.

osztályozást „egy alkalmas mérnök" végezte.[21] 1871-től már elegendő volt az egész határ 1/3 részének birtoklása a tagosítás elrendelésére (1871:LV. tc.), amely 1880-tól tovább csökkent ¼ részre (1880:XLV. tc.). Hivatalból a tagosítást kívánókhoz számították a községi vagyont és a közintézmények birtokait, 1880-tól a fiatalkorúak és a meg nem jelentek vagyonait is. Így a gyakorlatban az egynegyed részhez sokszor elég volt egy birtokos igenlő szavazata is. A felmerülő költségeket a kérvényezőnek kellett fizetnie, az állam bélyeg- és illetékmentességet biztosított. A törvény megengedte egyes határrészek – dűlők – tagosítását is. A tagosítást községenként kellett végrehajtani, de senki sem volt kötelezhető, hogy birtokáért más község határán kapjon új területet. A tagosítás elrendelése holdarány szerint történt, így a föld elhelyezkedésének megválasztási joga a vagyonosabb birtokosokat illette meg. A mérnöki teendőket 1880-tól elvileg csak minősített birtokrendező és hitelesítő mérnökök végezhették, akik nem vállalhattak más mérnöki teendőket.[22] Létszámhiány miatt azonban az igazságügy-miniszter a működő mérnököket ideiglenesen hitelesítő teendőkre is feljogosította. Így előfordult, hogy a hitelesítő mérnök egyben vállalkozó mérnök is volt, és a mérnökök egymásnak kölcsönösen hitelesítettek.[23] Székelyföldön gyakran a tagosítási munkálatokat a mérnökök nem maguk végezték, hanem segédeiknek adták ki alvállalatba. A tagosító mérnököket megvesztegethetőségük miatt „négyszemközti uraknak" hívták.[24] A felelőtlen és megbízhatatlan mérnöki munka a telekkönyvi adatok kuszaságát eredményezte. A vagyonközösség tagjait terhelő (mérnöki, ügyvédi) költségek előteremtése lassan és nehézkesen történt, így a kortársak is sokat panaszkodtak a hosszadalmas eljárásra.

Komoly problémát jelentett az arányosítás, vagyis a közföldek (erdők és legelők) jogi elkülönítése, amely során megállapították a közösségben részes tagokat és azok illetményeit. A közföldek (általában erdők, legelők) közös használatban voltak ugyan, de a magánbirtok kiegészítő részét képezték (Csíkban és Gyergyóban ez részben áll). Míg a községi föld a község elidegeníthetetlen és osztatlan tulajdonát képezte és a községi szükségletek fedezésére szolgált, addig a közbirtokossági föld a társas birtoklás egy fajtája, amit valamely közösségek ősjogon bírtak (a volt határőrkatonák, kisnemesek, volt úrbéresek, székely szabadok). A közös használatban levő földek legnagyobb mértékben – a hajdani katonai határőr-intézménynyel összefüggésben – a hegyvidéki területeken maradtak fenn, ahol szűkösen állt rendelkezésre szántóbirtok, így például 40%-ot is meghaladó arányt értek el Csík és Háromszék vármegyékben. Különösen nagy volt a gazdasági jelentősége a népi állattartással és faiparral foglalkozó településeken (Zágon, Bereck, Nagybacon, Zetelaka, Csíkszépvíz).

21 Polonyi Pál: „Az első tíz év. A kolozsvári m. kir. kataszteri igazgatóság műszaki osztálya 1894–1904. évi működésének ismertetése". *Kataszteri Közlöny,* XIII, 1904/7. 125–129.

22 „Hivatalos rész". *Budapesti Közlöny,* XXV, 1891/94. 1–2. (április 25.)

23 Polonyi Pál: „Az első tíz év. A kolozsvári m. kir. kataszteri igazgatóság műszaki osztálya 1894–1904. évi működésének ismertetése". *Kataszteri Közlöny,* XIII, 1904/8. 141–146.

24 Incze István: *A székely kivándorlás.* Emlékirat. Ajánlva az igazságügyi s az összkormány figyelmébe, Sepsiszentgyörgy, Jókai nyomda Rt, 1901.

A közbirtokossági földeket a birtokrendezések előtt Székelyföldön általában a helységben füsttel (lakótelek) bíró családok, tehát a lakosság nagyobb része használhatta saját szükségére, de nem nyerészkedhetett belőle a közösség kárára. A közös földterületek jelentősége a megélhetés és az élethez szükséges javak előteremtése szempontjából nagyon fontos volt, a szénanyeréstől a háztartási energia biztosításáig. A székely ősi birtokviszonyok így tették lehetővé a 3-4 holdas magánbirtokkal rendelkezők megélhetését is.[25]

Az ország erdélyi részeire vonatkozó törvények (1871:LV.; 1880:LIII., LIV. tc., XLV. tc.) rendelkezései szerint az arányosítást bármely közbirtokos kérelmére végre kellett hajtani, különben a bíróság hivatalból megtette 3 éven belül. Az arányosítás alapfeltétele volt a területek felmérése, majd a résztulajdonosokra eső birtokhányad megállapítása, amely az arányosítási per útján ment végbe.[26] Problémát jelentett, hogy az arányosítás alapjául a részletes kataszteri felmérés hiányában a felületesen elvégzett ideiglenes kataszteri felmérések szolgáltak, és nem vették figyelembe a telekkönyveket.

A közföldek egyéni tulajdonba kihasítását csak az a birtokos kérhette, akinek legalább 100 katasztrális hold (57,55 hektár) illetménye volt. A törvények legnagyobb hibája az aránykulcs pontatlan meghatározása volt. A felosztás legtöbb helyen a magántulajdonban lévő külső (szántó, kaszáló) és a háromszorosan számított belső birtokok (lakótelek) arányában történt. Az arányosítás alól csak a községi célokra használt községi vagyont vonták ki. A több község által közösen bírt erdőségek felosztását községenként kellett elvégezni.

A közföldek területe nagymértékben csökkent azután, hogy a 100 holdnál nagyobb birtokok tulajdonosai kihasították és egyéni használatba vették részüket, a közösségben maradt 100 hold alattiak pedig az új rendszer, a magánbirtok arányában (arányjog) vehették igénybe a közbirtokot. Az erdőket és legelőket arányrészekre osztották, ezek pedig adásvétel tárgyává váltak. Sok eladósodott gazda a gyors pénzszerzés miatt eladta arányrészeit, így viszont a korábbi szabad legeltetéstől és erdőhasználattól esett el. Gyakoriak voltak a tömeges arányrész-átruházások és színleges adásvételek. Az üzérkedők felettes hatóságokat vesztegettek meg, hogy minél hamarabb birtokba vehessék a nagy erdőségeket és megkezdjék a fakitermelést. Különösen a havasalji községek helyzete vált súlyossá, ahol a szántó és a kaszáló jövedelméből marhalegeltetés nélkül nem lehetett megélni, az erdőterület bősége miatt pedig a fa piaci értéke csekély volt.

Az 1890-es évektől újabb problémát jelentettek az újraarányosítások, amelyekről a korabeli törvények nem rendelkeztek. A korábban befejezett arányosítás újbóli elvégzése közköltségen a közös használatú ingatlanok egyéni, szabad tulajdonná alakítását célozta. Általában élelmesebb illetményesek kezdeményezték, de előfor-

[25] Takács Péter: „Gondolatok a „székely örökségről". In Takács Péter (szerk.): *Csaba királyfi elárvult népe,* Székely konferencia, 2009. október 2–3. (Erdély-történeti Könyvek, 8.) Debrecen, Erdély-történeti Alapítvány, 2009, 263–266.

[26] Kádár Zsombor: „A hírhedt székelyföldi erdőarányosítás". *Erdészettörténeti Közlemények,* 1993/11. 48–54.

dult, hogy közbirtokosok álltak össze és írták át színleges vásárlási szerződéssel egy „csoportfőre" ingatlanjutalékaikat, és alakítottak ki 100 holdon felüli illetményeket. Egyes földbirtokosok és spekulánsok a potom áron összevásárolt erdőarányrészeket magasabb áron adták tovább, felettes hatóságokat vesztegettek meg. Különösen az összefüggő, nagy területű fenyőerdőket adták el tömegesen, ahol tőkés vállalkozók termelték ki a fát. A legelőterületek beszűkülése pedig óriási gátja lett az állattenyésztés fejlődésének.

A részletes kataszteri felmérések lassulásához hozzájárult az is, hogy 1885-től a XXII. tc. értelmében a Pénzügyminisztériumhoz tartozó helyszínelő kataszteri felügyelőségek feladata lett a földadókataszteri nyilvántartás: a felmért és mérnökileg helyszínelt községekben előfordult birtokváltozásoknak műszaki úton való felvétele, a felmérés alatt álló területeken pedig a részletes felmérés vagy a mérnöki helyszínelés során készülő új kataszteri telekkönyvek és birtokívek kiegészítése a becslési adatokkal.[27] A törvény 6. §-a elrendelte a kolozsvári kataszteri igazgatóságot, amelynek feladata az azonnali birtokrendezés véghezvitele Erdélyben (és Szilágy vármegyében), illetve a birtokrendezések befejezése után a földadó-szabályozási munkák teljesítése volt.[28]

Wekerle Sándor pénzügyminiszter 1889-ben felvetette a Kopp József főmérnök vezetése alatt álló, hat biztosból álló kolozsvári kataszteri igazgatóság megszüntetését, ugyanis az eltelt öt év alatt Erdélyben évente csak a községek egyharmadában végeztek teljes tagosítást, a többi esetben csak részleges rendezésről volt szó. Bokros Elek képviselő, jogtanácsos javaslatára a birtokrendezési viszonyok rendezésének előrehaladásával, illetőleg a perek számának csökkenésével szüntetik csak meg a kolozsvári kataszteri igazgatóságot.[29] Addig a hivatal a földadó-nyilvántartás és a kataszteri helyszínelés feladatát látja el (1889:XXVIII. tc.) Időközben azonban az igazságügyi tárca az erdélyi birtokrendezési ügyek gyorsítására és a viszonyok szabályozása érdekében 10 bírói állást rendszeresített, illetve állami előlegalapot hozott létre.

A tagosítást lassította a telekkönyvi állapotok rendezetlensége is. A probléma országosan jelentkezett. Székelyföldön a probléma abból adódott, hogy az 1870-es években keresztülvitt telekkönyvi felvételek botrányos felületességgel történtek. A tényleges és a telekkönyvi birtokos közötti problémák rendezése színleges adásvételek és megterhelések sorozatát indította el.[30] A telekkönyvi reformalkotás (1886:

[27] A *mérnöki helyszínelés* (reambulálás) műszaki munka, a *kataszteri helyszínelés* pedig becslési, osztályba sorolási művelet.

[28] Egyenes adók. Utasítás a földadó-kataszter nyilvántartásáról szóló 1885. évi XXII. törvénycikk végrehajtása iránt. 1885. évi 45 055. szám. *Pénzügyi Közlöny*, XII, 1885/32. 564–566; GERŐ László: *Országos földmérések az állami közigazgatás szolgálatában,* Budapest, Atheneum, 1934, 14.

[29] *Az 1887. évi szeptember 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, 262. országos ülés (1889. június 6.), XIII, 54–55.

[30] SEBESS Dénes: *Emlékirat az erdélyrészi telepítésről,* Marosvásárhely, Abl Árpád Nyomdája, 1905, 74; Uő: *A székelyföldi tagosítás és arányosítás* (Képviselőházi beszéd 1903. június 13-án), Budapest, Reichardsperg és Társa, 1903, 28–30.

XXIX. tc.) célja a telekkönyvi és kataszteri felmérési adatok összehangolása volt.[31] A törvény a betétszerkesztési eljárásból – amely a telekkönyvi bejegyzés és a tényleges birtoklás közötti összhang megteremtését szolgálta – Erdélyt kizárta a folyamatban levő birtokrendezések miatt. A későbbi telekkönyvi rendezést szolgáló intézkedések (1892:XXIX. tc., 24.366/1903. sz. igazságügy-miniszteri rendelet) sem léptek érvénybe Erdélyben.

A Kolozsvári Kataszteri Igazgatóság műszaki osztálya

1893-ig Erdélyben ahány törvényszék, bíró, tagosító mérnök volt, annyi birtokrendezési eljárás alakult ki. Az egységes eljárás hiánya nagyban hozzájárult a korszakot jellemző oktalan legelőfelosztások, arányvásárlások nagy számához. A birtokrendezés történetében korszakalkotónak számító 1892:XXIV. tc. értelmében Erdélyben a birtokrendezések felgyorsítása érdekében a községek egész határára kiterjedő tagosítások műszaki kivitelét a kataszteri felmérés szabályai szerint kellett végrehajtani. Ettől kezdve az úrbéri elkülönítéseket, az arányosításoknál és tagosításoknál a hitelesítő mérnöki teendőket kizárólag az állandó kataszter közegei végezhették. A kolozsvári kataszteri igazgatóságon belül önálló műszaki osztályt hoztak létre 1894. május 1-jén Huszár Sándor pénzügyminiszteri tanácsos vezetése alatt. Nemcsak egységes eljárásmód alakult ki ezután, hanem ettől kezdve a hitelesítő mérnököket a vizsgálatban nem befolyásolhatta sem a birtokosság, sem a bíró, sem a működő mérnök, így véleményét függetlenül képviselhette – eltérően a korábbi gyakorlattól. A törvény hozzájárult az arányjog-vásárlások csökkenéséhez, továbbá a birtokrendező mérnökök minősítése és fegyelmezése mellett az eljáró bírói gyakorlat egyöntetűségét is javította. A törvényalkotók arra is számítottak, hogy az egész községekre

2. A kolozsvári Pénzügyi Palota (hungaricana.hu, Képeslapgyűjtemény)

[31] Uő: *Magyar agrár-evolúciók 1902–1932,* Budapest, Egyetemi Nyomda, 1932, 226–227.

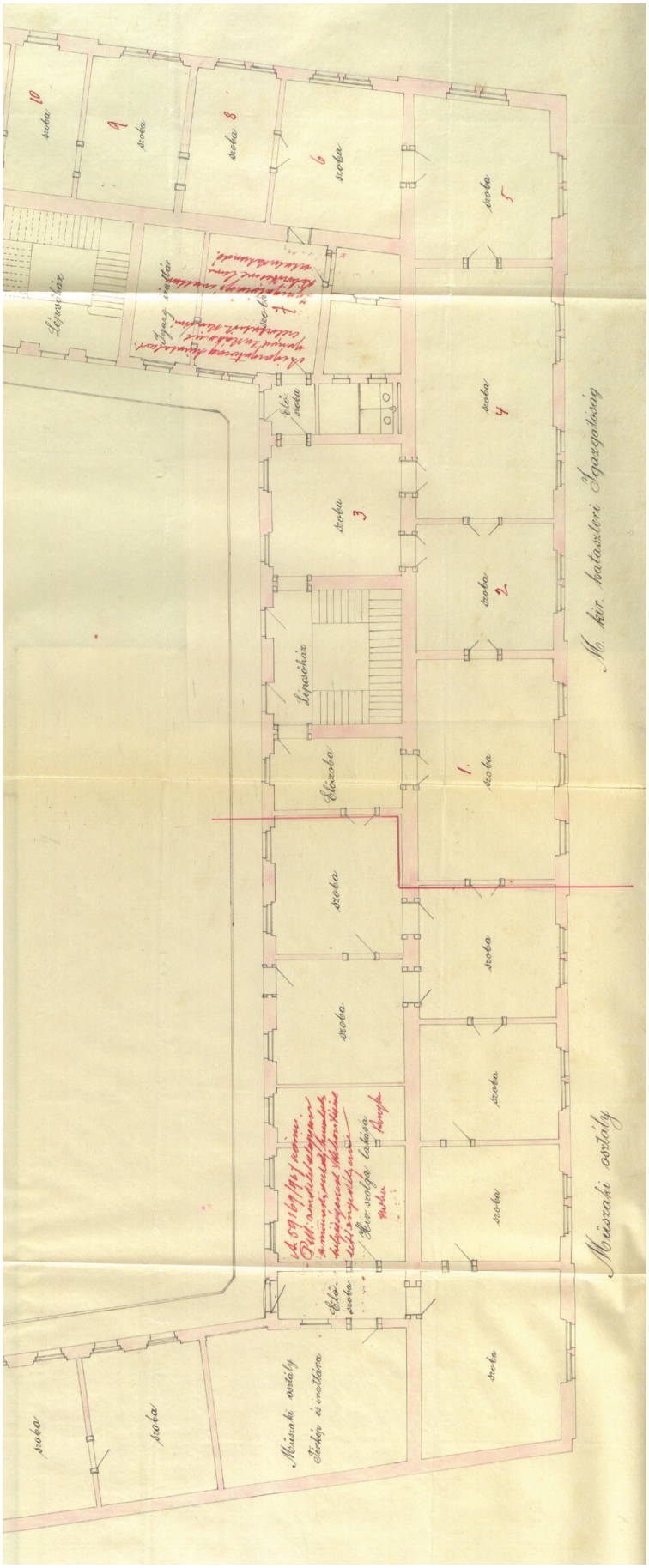

3. A kolozsvári Pénzügyi Palota második szintjének alaprajza. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S 92. Az Országos Földméréstani Intézet vegyes iratai, No. 9/24. 21. felmérési felügyelőség (Kolozsvár) elhelyezésére vonatkozó rajzok, 1907.

kiterjedő tagosítási munkálatokkal a kataszteri részletes felmérésben majd munkát takarítanak meg. Megindították a háromszögelési munkálatokat is, amelyeket részletesen azokban a községekben végeztek el, ahol a tagosítás az egész határban folyt.[32]

A kolozsvári kataszteri igazgatóság műszaki osztályának első hivatali személyzetét Kopp József főmérnök irányítása alatt Nagy Árpád számtiszt, báró Huszár Ádám, Páll Albert, Makray Domokos, Sebe Bálint, Mihály Pál, Soós Géza becslőbiztosok és Makray Lőrinc titkár alkotta. 1902-ben meghalt „az egész Erdélyben ismert és becsült Kopp bácsi", aki „élő lexikonja volt Erdély minden legkisebb falujának, körülményeinek és embereinek".[33] Ekkor került a műszaki osztályhoz Polonyi Pál (1860–1910) hitelesítő kataszteri főmérnök, aki haláláig az országos felmérés, különösen a kolozsvári felügyelőség oszlopos tagja lett, a *Kataszteri Közlöny* munkatársaként neve országosan is ismert volt.[34]

Az egyre alaposabb és behatóbb vizsgálatok indokolták a kolozsvári kataszteri igazgatóság műszaki osztályán dolgozó mérnökök számának gyarapítását. 1903-ban már 19-en dolgoztak a műszaki osztályon. Egy tisztviselő a kataszteri átalakításhoz szükséges előmunkálatokat, egy másik a vázlatok, másolatok készítését végezte. Gyakran foglalkozott egy tisztviselő a közigazgatási hatóságok által beküldött határátalakítási tervezetek elbírásával. A többi tisztviselő a kataszteri ügyekben szükséges felméréseken kívül elsősorban a birtokrendezések mérnöki munkálatainak vizsgálatát látta el. Legtöbbször térkép alapján végezték a kataszteri felméréseket, annak hiányában telekkönyvi vázlatrajzok és helyszíni szemle alapján dolgoztak. A műszaki osztály első 10 éve alatt közel 700 községben készítették elő a kataszteri átalakítás mérnöki munkálatait, és 30-nál több esetben volt szükség helyszíni kiszállásra a területhibák kiigazítására.

A kortársak (a kolozsvári kataszteri igazgatóság mérnökei) és a későbbi történeti művek is ettől kezdve az így készült és az államkincstár által átvett munkálatokat az országos kataszteri felmérés részének tekintették. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az erdélyi vármegyék községeiről a századforduló környékén készült kataszteri térképeket őriznek a levéltárak.

Az Igazságügyi Minisztérium székely szakosztálya

A Székelyföldön zajló újraarányosítások azonban egyre hevesebb indulatokat váltottak ki. A legradikálisabb nézetet valló Molnár Józsiás függetlenségi országgyűlési képviselő 1902 júniusában a birtokrendezés leállítását, sőt az ősi székely jogok visszaállítását sürgette.[35] A székelység helyzetével foglalkozó 1902. évi tusnádi székely kongresszuson is a birtokrendezés kérdésében csaptak össze leghevesebben

[32] „Az országos kataszteri felmérés 1893. végével". *Kataszteri Közlöny,* III, 1894/11. 10.

[33] „Vegyesek. Halálozás". *Kataszteri Közlöny,* XI, 1902/12. 249–250.

[34] „Polonyi Pál". *Kataszteri Közlöny,* XIX, 1910/5. 138–140, MNL OL, S 92 No. 25/6. 135. fol.

[35] Molnár Józsiás: *A székelyföldi arányosítás,* Budapest, Patria, 1902.

az indulatok. Végül a megoldást az eljárások felgyorsításában, egyszerűsítésében és a költségek állami támogatásában, a törvény hiányosságainak módosításában, a színleges adásvételen alapuló kihasítások megszüntetésében és az állandó kataszter elkészítésében fogalmazták meg.[36] 1902 őszén 150 falu (kézdi, orbai és kászoni járások) sürgette az arányosítás beszüntetését és új, megfelelő tagosítási törvény megfogalmazását.[37]

A székelyföldi birtokrendezések és telekkönyvek rendezésére Polónyi Géza igazságügy-miniszter 1906 tavaszán külön székelyföldi szakosztályt állított fel Sebess Dénes ügyvéd, székely országgyűlési képviselő vezetésével.[38] A minisztérium megbízta a telekkönyvi hatósági joggal felruházott járásbíróságokat a telekkönyvek helyesbítésével és a kataszteri birtokívek összhangba hozatalával, továbbá albírák, telekkönyvvezetők és segédszemélyzet kinevezéséről intézkedett 1906 augusztusában. A miniszter 30 napos jelentéskötelezettség mellett bekérte a bíróságoktól az Erdélyben 187 községben folyamatban levő második arányosítás iratait.[39] A telekkönyvek tisztázását Háromszék és Maros-Torda vármegyékben sok község kérte, de a leginkább érintett Csík vármegyéből alig érkezett bejelentés.

A sok támadásnak kitett székely szakosztály a földművelésügyi tárcával együttműködve 1908-ra a birtokrendezésre és a telekkönyvezés helyesbítésére szükséges törvényeket előkészítette (1908:VII. tc. és XXXIX. tc.). A törvény legfontosabb újítása volt a tagosítás terén a bírói eljárást megelőző közigazgatási eljárás bevezetése.[40] A bírói eljárás csak akkor indult meg, ha a földművelésügyi miniszter a tagosítást a községre nézve hasznosnak és célszerűen keresztülvihetőnek tartotta, valamint a tagosítást igenlők birtoka a tagosítandó területek negyedrészét jelentette. Különben az igenlők birtokának a tagosítandó területek fele részét kellett kitennie. A tagosítást csak az eljárásra jogosított földmérő végezhette. Fontos újítás volt a tagosítandó terület 5%-át kitevő közlegelő létesítésének elrendelése az állattenyésztés fejlődése érdekében. Az osztatlan közös tulajdont képező közlegelők csak a földművelésügyi miniszter engedélyével voltak feloszthatók vagy más alkalmas és megfelelő értékű területtel kicserélhetők, a felmerülő költségek a tagosítót terhelték. Az arányosításkor pedig az erdőket, a havasokat és a művelés alatt álló kaszálókat és legelőket kihagyták az aránykulcs-számításból.

Az államhatalom gondoskodott arról, hogy a kis parcellával rendelkező parasztok tetszés szerint választhattak dűlőt, és ezek a község belterületéhez legközelebb estek, ami kétségtelenül a jobb munkavégzés feltételeit biztosította. A törvény ki-

36 Jelentés vizeki Tallián Béla v. b. t. t. m. kir. földmívelési miniszter ő méltóságához a tusnádi székely kongresszusnak a földművelésügyi minisztérium ügykörét érintő határozatairól és a székelyföldi földművelő nép gazdasági felsegítésére irányuló javaslatok. BALATON Petra: *A székely akció története. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések,* Budapest, Cartofil, 2004, 244–268.

37 *Csiki L*apok, 14, 37, 1902. szept. 10. 3; *Udvarhelyi Híradó,* 5, 45, 1902. nov. 9. 3.

38 *Székely Világ,* 2. 16, 1906. ápr. 22. 249; *Székely Világ,* 2. 16, 40, okt. 7. 573.

39 *Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója,* 49. országos ülés (1906. október 24.), III, 138.

40 FAZEKAS: i. m. 19–20.

mondta a közbirtokossági vagyon oszthatatlanságát. A tagosítási költségeket az állam előlegezte, és azokat 4 év alatt közadók módjára behajtották.

1908. május 1-jén a kolozsvári kataszteri igazgatóság műszaki osztálya 21. sz. jelzéssel önálló hatáskörrel rendelkező felmérési felügyelőséggé alakult át Pigetty Lajos és Piringer Ede felmérési felügyelők vezetésével, valamint 13 főmérnök és 3 mérnök alkalmazásával. A hivatal működési köre Erdély és kapcsolt részei (a volt Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd megyék és a volt Kővár vidék területe) birtokrendezéseinek műszaki ellenőrzésére, vizsgálatára és hitelesítésére is kiterjedt. Ezzel teljessé vált a kapcsolat az ingatlanokat érintő összes közérdekű munkálat: a kataszteri felmérés, földadókataszter (becslés), telekkönyvi betétszerkesztés és birtokrendezés között. Valamennyi munkálatban az ingatlan azonos helyrajzi számmal, azonos területtel szerepelt.[41] Idővel azonban még a leggondosabb nyilvántartás mellett is elévült az állapot. Kb. 30–40 év alatt a birtokhatárok a gyakori elszántások, a művelési ág változásai következtében megváltoztak, a kötelező bejelentések elmaradtak, és nagy eltérések keletkeztek.

Wekerle Sándor pénzügyminiszter 1909-ben a földadókataszter újabb, már folyamatos kiigazításáról és a földadó százalékának megállapításáról rendelkezett (a földadó kulcsa legkésőbb 1913. január 1-jétől a kataszteri tiszta jövedelem 20%-a, a földtehermentesítési járulék megszűnt és beolvadt az előbbibe). Az 1909:V. tc. értelmében a földadókataszter kiigazításának munkálatai miatt több tisztviselőt beosztottak a kolozsvári kataszteri igazgatósághoz.[42]

1916-ig a Magyar Királyság 78,7%-át sikerült felmérni, a birtokrendezési munkálatok elhúzódása megakadályozta a székelyföldi részletes kataszteri munkálatok elindítását az első világháború előtti időszakban. A történeti Erdélyből csupán két vármegyében kezdték el a részletes felmérést: Alsó-Fehér vármegyében (1912) és Beszterce-Naszód vármegyében (a volt naszódvidéki határőri községekben már 1893-ban különleges erdőrendezési érdekből folytak a részletes felmérés jellegével bíró munkálatok.) A mai Románia területén Máramaros, Bihar, Temes és Torontál vármegyék területét teljesen, Szatmár, Arad és Krassó-Szörény vármegyék területét részben mérték fel. De Kolozsvár városa például maga kezdeményezte belterületének külön felmérését az 1890-es években. Így az nem tartozik a fentiek szerinti, szűken értelmezett kataszteri felmérések közé, azonban tartalma nagyban hasonlít ahhoz.[43] A kolozsvári kataszteri felügyelőség 1916-ig Erdély 16,6%-a (130,2 négyzetmérföldnyi terület) felmérési munkálatainak ellenőrzését és átvételét végezte el.

[41] Gerő: i. m. 14.

[42] „Hivatalos rész". Belügyi Közlöny, XXIII, 1909/75. 1; Uo. 1909/83. 1–2.

[43] Bartos-Elekes Zsombor: „Kolozsvár régi kataszteri térképei és georeferált közzétételük". *Catastrum,* II, 2015/3. 3–17.

Rezümé

A 19-20. századi gazdaságtörténet egyik alapvető, de máig nem kellőképpen hasznosított és feldolgozott forrásai a kataszteri felmérésekből nyerhető adatok.

Az erdélyi történész körökben is meglepetéssel fogadták a legújabb kutatási eredményeket, amelyek szerint a részletes kataszteri felméréseket Erdélyben a dualizmus korában nem végezték el. Székelyföldön a részletes kataszteri felmérések előfeltételét jelentették a birtokrendezési törvények (arányosítás, tagosítás). A kolozsvári kataszteri igazgatóság a földadószabályozást, illetve a folyamatban levő tagosítások munkálatainál az új adómunkálatok előkészítését végezte Erdély területén 1875-től. A kortársak és a későbbi történeti művek az igazgatóság műszaki osztálya (1894) által készített, és az államkincstár által átvett munkálatokat tekintette az országos kataszteri felmérés részének (1916-ig 130,2 négyzetmérföldnyi terület).

Kulcsszavak
kataszter (földadókataszter), Erdély, Székelyföld, kataszteri térkép, ideiglenes és részletes kataszteri felmérések, Kolozsvári Kataszteri Igazgatóság, tagosítás

Abstract

Cadastral Activities in Székely Land
The data that can be gained from the cadastral surveys are among the main sources of the history of economy in the 19th and 20th centuries. The most current research results claim that detailed cadastral surveys had not been completed in Transylvania during the dual monarchy. The land-consolidation laws (proportioning and commassation) served as the preconditions of the detailed cadastral surveys in Székelyföld (Székely Land). The Cadastral Directorate of Kolozsvár (Cluj) completed the land-tax regulations, as well as the preparation of the new taxing activities regarding the ongoing land redefinitions in the area of Transylvania from 1875 onwards. The tasks completed and the ones taken over by the treasury were regarded as part of the national cadastral survey both by the contemporaries (the engineers of the Cadastral Directorate of Kolozsvár, 1894) and by later historical studies (130.2 square miles).

Keywords
cadastre (land-tax cadastre), Transylvania, Székely Land, cadastral map, temporary and detailed cadastral surveys, Cadastral Directorate, commassation

Reider Mónika

Zászlóanyák a magyar hadi események forgatagában – A zászlóanyai szerepkör a műtárgyak tükrében[1]

Bevezetés

Habár Alexandra Pavlovna orosz nagyhercegnő és József osztrák főherceg – egyben Magyarország nádora – házasságát politikai érdekek motiválták 1799-ben, a magyarok lelkesen fogadták az új nádornét. A mindössze 16 éves Alexandra mindenkit lenyűgözött szépségével és közvetlenségével, de amúgy is szívesen ismerkedett a magyar szokásokkal. A nádor így jellemezte fiatal feleségét: „Alexandra nagyhercegnő, kit Felséged az orosz császárral egyetértve menyasszonyomul jelült ki, már első pillanatban meghódított szépségével és egyéniségével… őszinte szívből kell Felségednek megvallanom, hogy találkozásunk életem legboldogabb pillanata volt, mert olyan szép és nemes hercegnő kerül oldalam mellé, aki szeretni fog s akivel boldog leszek."[2] A szóbeszéd akkoriban úgy tartotta, hogy József nádor annyira kedvelte a feleségét, hogy miatta vetette fel Pest újjáépítési tervét.[3] Egy másik legenda úgy tartja, hogy a nádorné javaslatára lett piros-fehér-zöld a magyar zászló.[4] Az igaz, hogy előszeretettel hordott magyaros ruhákat és kedvelte a magyar zenét, valamint 1801-ben a nádori pár adományozott egy piros-fehér-zöld zászlószalagot, viszont ezek már korábban, Mária Terézia alatt szerepeltek – mint magyar színek – többek között a Magyar Királyi Testőrség egyenruházatán is.[5] Létezett egy úgynevezett „Fahnen nach ungarischem Fuss" elnevezés, vagy ahogy magyarul elterjedt, a magyar lábra állított, zöld alapszínű, vörös-fehér szegélyű századzászló a királynő idején, amelyet már akkor úgy említettek, hogy a három magyar szín,[6] hasonlóan az 1743-ban kiadott rendelet alapján elkészített ezredzászlókhoz, amelyeknek az alapszíne fehér lett, de zöld-fehér-vörös díszítéssel szegé-

[1] Jelen tanulmány a KRE BTK Történettudományi Doktori Iskola programja keretében szervezett konferencián (2016. április 19.) elhangzott előadásom javított, bővített változata. Ez úton szeretném megköszönni a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum következő gyűjteményvezetőinek, hogy a tanulmány megírásához rendelkezésemre bocsátották a gyűjteményükbe tartozó műtárgyakat: Dr. Sallay Gergely (Numizmatikai Gyűjtemény), Tóth Orsolya (Plakát- és Aprónyomtatvány) és Dr. Závodi Szilvia (Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény). Ezeken kívül felhasználtam még az általam kezelt Zászlógyűjtemény műtárgyait, amelyek szintén a nevezett múzeumhoz tartoznak.

[2] Lestyán Sándor: *József nádor: Egy alkotó élete írásban és képben 1776–1847.* Budapest, Posner Grafikai Műintézet Rt., 1943. 26.

[3] Uo. 36.

[4] A nádorné életrajza: Olga Sudnikovich: *Alexandra Pavlovna, Magyarország nádornéja* (Александра Павловна, палатина Венгрии.)

[5] Cs. Kottra Györgyi: *Magyar zászlók a honfoglalástól napjainkig.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2011. 71–72.

[6] Uo. 64.

lyezett (azaz újfent a magyar színek).[7] Mária Terézia koronázásának napján nem csupán magyaros ruhában jelent meg, hanem az esemény tiszteletére mindent a magyar színek borítottak. Arra törekedett, hogy kedvességével, előzékenységével megnyerje a magyarok rokonszenvét, és nem esett nehezére, hogy a magyar színek elterjedésében közreműködjön.[8]

Alexandra meleg szívvel gondolt a magyarokra és új hazájára házasságkötését követően, gyermekének születését követő tragikus halála pedig életre hívta a személyéhez kötődő legendákat. Azonban nem kizárt, hogy a magyar színek pártolását, és trikolorként való használatát elsőként ő fogalmazta meg. A nádorné történetén belül találkoztunk egy jellegzetes, kevésbé elemzett tárgycsoporttal: a magyar nemzeti színű zászlószalaggal. A zászlószalagok története szorosan összefügg a zászlók, ezen belül a hadilobogók és (hadi) zászlóavatások kultuszával. Elemzésük során a hadi események közepette a női szerepek változásai is kibontakoznak előttünk. Tanulmányom célja ezeknek a bemutatása a 19–20. századi hadi eseményekre fókuszálva. Természetesen mindkét század önálló kifejtést is megérdemel, mégis egyben tárgyaltam őket, mivel így a zászlóanyai szerepkör változásai jobban kidomborodnak. Mindkét századra jellemző a forrásgazdagság, ezért tanulmányomban megpróbáltam a legjellemzőbbeket kiválasztani. Nem műtárgyelemzésre törekedtem, hanem sorra vettem a női szerepek változásait elsősorban a zászlószalagokon, csapatzászlókon, korabeli napilapokon és más jellemző műtárgyakon keresztül.

Zászlószalagok a 18. században

A zászlószalagok nem egy időben keletkeztek a zászlókkal, de ez utóbbiak hívták életre. Az újonnan kiosztott zászlókat a kora újkortól kezdődően mindig ünnepélyesen felszentelték, megáldották. A zászlószentelések ceremóniája nem sokat változott az idők során: zászlószög beverés, zászlószalagok felkötése, felszentelés, felmutatás a csapatnak. Az így megkeresztelt zászlóra tettek esküt, vitték a harcmezőre, és a katonák temetése is a felszentelt zászló jelenlétében zajlott. A felavatott zászlót különös tisztelet illette meg, és az avatást követően a katonai szervezetet önmagában is képviselő jelképpé vált.[9] A 18. században felbukkannak különböző, látványos zászlószalagok, és szerepük a későbbi századokban sem csökken. Találkozunk a zászlóanyai mellett a kitüntető- és emlékszalagok csoportjaival is. Ebben az időben a szalagok igen feltűnő kinézetűek voltak, hatalmas méretük mellett a díszítettségük is látványossá tette őket. Szöveget nem írtak rájuk, ellenben családi címereket, esetleg egy évszámot a szalagágak alsó részén majdnem mindegyikre hí-

7 Alfred Mell: *Die Fahnen des österreichischen Soldaten im Wandel der Zeiten*. Wien, Bergland Verlag, 1962. 36–37.

8 Helga Peham: *Maria Theresia - ganz privat*. Wien, Öbv & hpt, 2003. 101.

9 Reider Mónika: „A Magyar Királyi 2. honvéd gyalogezred zászlószentelési ünnepsége." In: Závodi Szilvia (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 13. Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2012. 141–142.

meztek. A fémszállal ékesített zászlószalagok súlya is említést érdemel, hisz a zászlóvivők kezdetben heveder nélkül vitték a nagyméretű zászlókat.

A zászlószalagok a 18. században kaptak nagyobb hangsúlyt, amikor a kiadott szabályzat értelmében egységesültek a csapatzászlók a császári és királyi haderőben. Ez azt jelentette, hogy teljesen egyformák voltak a zászlók, nem szerepelt rajtuk olyan felirat, amely megkülönböztette volna egyiket a másiktól. Ekkortól kapott kiemelt szerepet a zászlókra kötött szalag (néha több), amelyet addig is használtak, de korábban elsősorban dekorációs funkciót töltött be. Ezt követően a szalagokon helyet kapott az alakulat megnevezése, buzdító jelmondat (ha volt), és az adományozó neve mellett az adományozás időpontja. Szép példa erre az a sötétkék színű bársonyból készült, kétágú zászlószalag, amelyet Mária Karolina osztrák főhercegasszony 1849-ben adományozott, és németül a következő jelmondat került rá: „A hűség vezet a győzelemhez". A szalagok általában kétágúak ebben az időben, később találkozunk háromágúakkal is.

Az adományozó személye, a zászlószalagokéval párhuzamosan és fokozatosan egyre nagyobb szerepet kapott. Ők voltak a zászlóanyák, akik mintegy keresztanyai funkciót töltöttek be az impozáns zászlószentelési ünnepségek keretében. Ezek a hölgyek a társadalom által megbecsült, ismert személyek voltak, akik jelképesen a civil és katonai szférát személyükkel kötötték össze, patrónái lettek az alakulatnak. Erre az előkelő szerepre kezdetben az ezredtulajdonosok hitveseit kérték fel, később magas állású hölgyek lettek a zászlóanyák, gyakran királynék vagy más országok uralkodóinak hitvesei. Domaniczky István magyar királyi honvédelmi miniszteri titkár 19. századi állami szertartásokról szóló könyvében találkozunk annak a leírásával, hogy a zászlószentelési ünnepségeket milyen módon kellett akkoriban levezényelni:

„Zászlószentelésnek, azt a régtől-szokásos ünnepies cselekvényt nevezzük, midőn a zászló különféle szertartásokkal (szegverés stb.) egyházilag megáldva s az úgynevezett „zászlóanya" ajándékozta fényes hímzésű és jelentős jeligéjű „zászlószalag"-gal díszítve, lelkesítő beszédek között, az illető csapatnak átadatik. A zászlószenteléshez – melyet katonai vagy más lelkész teljesít – az ezred (honvéd-zászlóalj), díszben, hadijellel, esetleg a régi zászlóval, az e szertartás helyéül kijelölt templom, vagy az e célra emelt kápolnasátor elé vonul, a hol két díszőrt állítanak fel. […] A tisztek rendfokozat és rang szerint sorakozottan, félkörben az oltár körül foglalnak állást. A zászlószalagok a zászlóra felkötendők. […] A fölszentelés bevégzése [után] […] a lelkész a zászlóba három szeget ver az Isten dicsőségére, az ezredparancsnok egyet ő Felsége, egyet a hadseregparancsnok nevében, a polgári hatóság főnöke egyet ő Felsége nevében, a parancsnok egyet a honvéd főparancsnok és egyet az ezred (zászlóalj) nevében, mire a többi törzs- és főtiszt egy-egy szeget, azután a tiszthelyettesek, altisztek és honvédek, a századok sorrendje szerint a többi szeget verik be. […] [Végül] a parancsnok az új zászlót a csapatnak felmutatja, inti, hogy azt, a dicsőség jelképéül, nagy tiszteletben tartsa és gondosan őrizze, a harc legkomolyabb perceiben körüle gyülekezzék, a legvégsőig védelmezze és semmi esetben se hagyja el."[10]

[10] Domaniczky István: *Állami szertartások*. Budapest, Pesti Nyomda, 1880. 104–105.

A szöveg több szempontból is érdekes. Egyrészt meglehetősen részletes útmutatót rögzítetett a zászlószentelések lebonyolítására vonatkozóan, amelynek főbb elemei a mai napig megmaradtak. A katonai nevelés szellemi, testi és viselkedésbeli műveltséget adott, az emberi együttélés hagyományos értékrendje részeként hazaszeretetre is nevelt.[11]

Feleség és/vagy honleány? Hölgyek és a hadsereg kapcsolata a 19. században

A nacionalizmus térhódítása az összetartozás kifejezésére szimbólumokat hívott életre: a címert, a zászlót, a kokárdát. Számos eredeti kokárda fennmaradt, amelyeken jól látszik, hogy úgy hajtották a nemzeti szalagokat, hogy az balról-jobbra adta ki a magyar nemzeti színeket, pedig a heraldikai szabályokat követve a helyes sorrend a zöld-fehér-piros lett volna.[12] De nem volt idő elmélyedni a színek sorrendjében, mivel az 1848. március 15-ét követő napokban lázas gyorsasággal tüntették el a császári jelvényeket. Soha nem látott mennyiségben fogyott a nemzeti színű szalag, a kokárda, és készültek a nemzetiszínű zászlók. A forradalom és szabadságharc egyik vívmánya, hogy törvényben rögzítették a nemzeti színek és a címer használatát. Az események hívtak életre egy szintén a magyar nemzeti öntudatot kifejező, csak erre az időszakra jellemző zászlószalag csoportot. Ezek a korábbi, dúsan hímzett szalagokhoz képest egyszerűbb, szerényebb kivitelezésűek voltak, de nem is az volt a cél, hogy a szalagok versenybe szálljanak a császári-királyi időszak míves szalagjaival. Sokkal nagyobb volt a hangsúlya annak, hogy a három szalagág kiadja a piros-fehér-zöld színeket és rajta buzdító feliratok szerepeljenek. Mindazonáltal a díszítések, formák finomodásában szerepett játszott a biedermeier stílus a 19. század első harmadában. Ekkor jelentek meg a letisztult formákat követő háromágú, nemzeti színű zászlóanyai szalagok. Felesleges díszítésektől mentes egyszerűbb kialakításra törekedtek, ugyanakkor nem nélkülözték a finom anyagok és fémszálak használatát. Finom egyensúlyt alkot a forma és a díszítettség, amelyeknél az amúgy is kifejezőbb színes szalagágak a magyar nemzeti érzést hivatottak hirdetni. Habár a zászlóanyák továbbra is magas társadalmi állású hölgyek voltak, a szalagjaik nem túldíszítettek.

Még a 1848-as forradalmi események között is megragadták az alkalmat, hogy zászlószentelési ünnepségeket szervezzenek, amelyek keretében megkapták az alakulatok a csapatzászlókat. A szabadságharc leverése utáni fegyverletételt ábrázoló egykorú kőnyomatokon és festményeken jól látszik, hogy az orosz csapatok előtti fegyverletétel valójában zászlóletételt jelentett, hiszen az alakulatot önmagában is képviselő jelképtől fosztották meg a magyar csapatokat: a csapatzászlóktól szalagja-

[11] Miklós Zoltán: „A m. kir. honvéd Ludovika Akadémia nevelési értékrendjének változása 1872 és 1944 között." In dr. Szijj Jolán (szerk.): „AD ACTA" A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve 2003, Budapest, Hadtörténelmi Levéltár, 2004.

[12] Cs. Kottra: i. m. 93.

ikkal együtt. Ezt követően a 1848-as zászlók viszontagságos sorsa különféleképpen alakult: mintegy 80 darab osztrák kézre került, amelyeket később megsemmisítettek. A cári csapatok birtokába jutott honvédzászlókról nincs pontos adat, ezeket mint hadizsákmányt, trófeaként magukkal vitték Szentpétervárra (nagyjából 60 darabról van szó). Csupán néhányat sikerült elrejteni, habár Haynau agyonlövetést helyezett kilátásba azoknak, akiknél ilyet találnak. Az 1849-ben Oroszországba került zászlók sorsa mindig is fontos volt a magyar közvélemény és a kutatók számára. Először 1941-ben, majd a második világháború után 1948-ban kerültek vissza Magyarországra.[13] Így a hányattatott sorsú csapatzászlókat és szalagjaikat ma múzeumok őrzik, és az utókor is megismerheti azokat. Néhány példa a zászlóanyák és adományozott szalagjaik közül:

Gróf Batthyány Lajos feleségének, gróf Zichy Antóniának, Magyarország első miniszterelnöke feleségének adományozói szalagja még a kétágú verzió, de mint a legismertebb zászlóanya szalagja, mindenképpen említést érdemel. Sajnos az eredeti szalag nem maradt fent, a rekonstrukció készítési ideje pedig ismeretlen. Annyit lehet tudni a festett, vászon alapanyagú, egyszínű szalagágakon olvasható feliratból, hogy Zichy Antónia az 1. honvédzászlóalj részére adományozta a zászlószalagot. A buzdító felirat ezen a következő: „Ne bántsd a magyart". A zászlóalj történetéből tudjuk, hogy a zászlószentelési ünnepségre 1848. június 24-én került sor a pesti Újpiacz téren. A zászlóalj a 1849. július 2-i komáromi csatában elvesztette zászlaját, és a zászlót megszerző osztrák katona a zászló rúdját és szalagját elégette, a zászlólapot megtartotta.[14] A szabadságharc nyomán sok asszony maradt özvegyen, ez a sors jutott Batthyány feleségének is, aki férje halála után tudatosan kerülte a nyilvánosságot, habár nagyon sokat jótékonykodott, és különböző egyleteknek is a tagja volt, például az 1861-ben alakult Magyar Gazdasszonyok Országos Egyletének, amelyet Damjanich János özvegyével, Csernovics Emíliával és gróf Zichy Pál Ferencnével együtt alapított.[15] „S pedig ki tagadná a nők óriási befolyását a társadalmi, söt az államéletre is?" - teszi fel a kérdést a *Vasárnapi Ujság* írója egy 1870-ben, Zichy Antóniáról megjelent életrajzi összefoglalóban.[16] Antónia húga, Károlyiné Zichy Karolina szintén betöltötte a zászlóanyai tisztséget 1848. június 24-én a 2. honvédzászlóaljnál. A selyemdamaszt, hímzett és flitterezett, szintén kétágú (vörös-zöld) zászlószalag felirata a következő: „V. F./1848 – Királyért, hazáért, szabadságért / Él a magyar, áll Buda még!/ 1848 2. zászlóalj/"

Damjanich János felesége, Csernovics Emília nevéhez egy nagyon szép, vörös-fehér-zöld színű, háromágú zászlóanyai szalag kötődik, amelyet 1849-ben adományozott a 36. honvédzászlóaljnak. A szalagágak feliratai: „36dik Honvéd Zászlóally. 1849/Ha Isten velünk, ki ellenünk?/Damjanich-Csernovics Emilia".

13 Cs. Kottra: i. m. 149.

14 Kerekes Zoltán: „Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye." In Molnár Pál (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1. Budapest, Országos Hadtörténeti Múzeum, 1971. 111.

15 A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének rövid története (1861–1932) Budapest, 1932.

16 Petőfi Sándor: „Gróf Batthyány Lajos özvegye." *Vasárnapi Ujság*, 17. évf. 25. sz. 1870. június 19. 1.

Ez a szalag egyike azoknak a tipikus háromágúaknak, amelyeknek szalagágai a nemzeti színből tevődtek össze. Ilyen szalagot adományoztak legtöbben, többek között: Földvári Lajosné Szita Aloyzia, a 3. honvédzászlóaljnak, Kossuth Lajosné az 5. honvédzászlóaljnak, Gróf Nádasdy Leopoldné Forray Júlia grófnő az 54. honvédzászlóaljnak.

A számos előkelő hölgy között volt egy kivétel: az 59. honvédzászlóalj zászlóanyai feladataira egy polgárhölgyet, Baranovics Rózát kérték fel. Az elragadó szépségű hajadon (ahogy az újságban róla írtak) esete kivételesnek számított. A kétágú – vörös-zöld – zászlóanyai szalag felirata a következő: „Független szabad honért / Győzni vagy halni / Baranovics Róza 1849. jún. 12."[17]

A kiegyezést követő első zászlószentelésre 1869-ben került sor az 1. pesti honvédzászlóalj részére. A zászlóanya Erzsébet királyné volt. A zászlószalag elveszett, de a közvélemény úgy tudta, hogy a királyné maga készítette. Ez nem biztos, de része annak a kultusznak, amely Magyarországon a királyné körül kialakult. Berán Lajos emlékplakettet készítette 1909-ben, amely erre az eseményre emlékezik. Azt a pillanatot örökítette meg, amikor a zászlóvivő és kísérője a már felszalagozott csapatzászlót a széken ülő Erzsébet királyné lábai elé helyezi, aki bal kezét a magasba emeli. Háttérben a zászlóalj katonái és a budai hegyek látszódnak.

Gróf Andrássy Aladárné, Báró Wenckheim Leontin zászlószalagját érdemes kiemelni ebből a korszakból. Nem csupán azért, mert egy igen látványos, vörös alapszínű és aranyozott betűs, szépen kidolgozott zászlószalag, hanem azért, mert a grófnő Erzsébet egyik felolvasónője volt, illetve egyik tagja annak a hölgybizottságnak, akik kezdeményezték a királyné halála után, hogy használati tárgyainak összegyűjtésével lehetőség legyen egy emlékmúzeum felállítására, ami 1908-ban meg is valósult a Budai Várban. Az emléktárgyak nagy részét a királyné két leánya, Gizella és Mária Valéria főhercegnők adományozták.[18] A grófnő társadalmi szerepvállalásáért sokan hálásak voltak, társadalmi megbecsülését jelzi az is, hogy a Magyar Királyi Zempléni 40. honvédzászlóalj felkérte a zászlóanyai tisztségre 1870-ben. A szalagon a következő felirat olvasható: „Feletted áldás, előtted diadal./ Zemlény megyei 40ik m. k. honvéd zászlóaljnak Gróf Andrássy Aladárné szül. Báró Wenckheim Leontin". Az előkelő zászlóanyák sorába tartozik Karola szász királyné, aki a császári és királyi 60. gyalogezred jubiláló ünnepségére 1898-ban zászlóanyai szalagot készíttetett.[19]

A hadrendi megnevezés mellett továbbra is felkerült egy-egy jelmondat a zászlóanyai szalagokra. Jellemző erre az időszakra is – mivel a zászlószentelési ünnepségek népszerűsége nem csökken –, hogy a Honvédelmi Minisztérium külön for-

[17] Szokoly Viktor: „Zászló-szentelés 1849-ben." *Vasárnapi Ujság*, 8. évf. 16. sz. 1861. április 21. 186–187.

[18] Fraknói Vilmos: „Visszatekintés egy évtized munkásságára 1898–1907." In Mihalik József (szerk.): Múzeumi és könyvtári értesítő: a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének és országos tanácsának hivatalos közlönye. Budapest, Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége és Országos Tanácsa, 1907/3–4. 217 218.

[19] Mikszáth Kálmán (főszerk): „Jubiláló ezred". *Országos Hirlap*, 2. évf. 224. sz. 1898. augusztus 14. 9.

gatókönyveket adott ki az ünnepségek megszervezésére. A hivatalos csapatzászlók lapjára továbbra sem került fel a hadrendi szám, így a zászlóanyák és az általuk adományozott szalagok (amelyeken viszont a hadrendi szám szerepelt) továbbra is fontos szerepet töltöttek be a Magyar Királyi Honvédség életében. Összegezve megállapítható, hogy a 19. század második felében a legelőkelőbb családok nőtagjai le(he)ttek zászlóanyák (1. kép).

1. kép. Myrbach Felician: A Magyar Királyi Honvédség zászlója (grafika). Ez az ún. 1869M csapatzászló. Jól kivehetők a zászlórúdra erősített zászlószalagok is

Világháborúk százada, és ami utána következik: a grófkisasszonyoktól a dolgozó nőkig

Az első világháború éveiben a városi polgárok megváltak arany ékszereiktől, hogy támogassák a háború ügyét. A gesztus már a napóleoni háborúk alatt is létezett, és az első világháborúban ismét életre kelt. Bizottságok alakultak Magyarországon, amelyek szervezték a gyűjtést. A leadott arany jegygyűrűkért cserébe egy egyszerű, „Pro Patria 1914" feliratú vasból készült gyűrűt kaptak. De gyűrűk helyett pénzt adott többek között az uralkodó is, aki 5000 koronával gyarapította a gyűjtési alapot. Vidéken és a városokban egyaránt jól működött az „Aranyat vasért" („Gold für Eisen") alapítvány. Ennek megalapítója Auguszta főhercegnő, Ferenc József unokája volt. A vasgyűrű tulajdonosa büszkén hirdette, hogy ő már leadta a saját aranygyűrűjét.[20] A főhercegnő a rászoruló családok megsegítésére számos jótékonysági koncertet is szervezett, amelyek bevételét az elesett katonák özvegyeinek és árváinak ajánlották fel. Ilyen volt például a Mollináry-hangverseny 1916-ban, amelynek fennmaradt a plakátja. Az elnevezés tulajdonképpen a császári és királyi 38. gyalogezredet jelöli. Auguszta ezen kívül, más főrangú asszonyokhoz hasonlóan, a Vöröskereszthez csatlakozva háborús sebesülteket ápolt és többszörös zászlóanyának számított, mivel különböző egyletek előszeretettel kérték fel erre a tisztségre, nem beszélve arról, hogy korábban, 1901-ben ő látta el a Ludovika Akadémia számára adományozott csapatzászló zászlóanyai feladatait (2. kép).[21]

Az első világháborúban a monarchia csapatzászlóit használták továbbra is (nem volt csapatzászló adományozás), amelyekkel több probléma is adódott: hamarosan megmutatkoztak a vékony alapanyag és nehéz szövés miatti hibák, szakadozni kezdtek, és a napfény hatására színeik megváltoztak. Mégsem cserélték ki őket, de a frontvonalból 1915-ben kivonták ezeket. A visszavont zászlókat általában magyar nemzeti színűekkel helyettesítették, míg a frontra pótlásként vonulók menetzászlókat kaptak, amelyet indulás előtt a búcsúztatók virágokkal, szalagokkal díszítettek föl.[22] A Magyar Királyi Honvédség számos átszervezést élt át, emiatt csökkent a csapatzászlók adományozásának száma. A világháborút és a tanácsköztársaságot követően, az 1920-as évektől a csapatzászló adományozások látványos korszaka újraindult.

[20] Závodi Szilvia: „Aranyat vasért – Gyűrűk a világháború emlékei között." In Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12. Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2011. 29–30.

[21] Siposné Kecskeméthy Klára – B. Kalavszky Györgyi: *A Ludovika*. Budapest, HM Zrínyi Nonprofit Kft., 2011. 96.

[22] A Monarchia bonyolult felépítésű hadszervezetén belül elhelyezkedő Magyar Királyi Honvédséget zászlóaljakba szervezték, részükre az 1869M honvéd zászlóaljzászlót rendszeresítették. A nagyméretű (120×140 cm) zászló előlapján a Magyar Szent Korona országainak címere volt: Magyarország, Horvát-, Szlavón- és Dalmátország egyesített címere. Ezt lebegő angyalok tartják és felette a magyar szent korona látható. Hátlapján nem a magyar katonai hagyomány szerinti Szűz Mária ábrázolás, hanem az uralkodó, I. Ferenc József névjele áll.

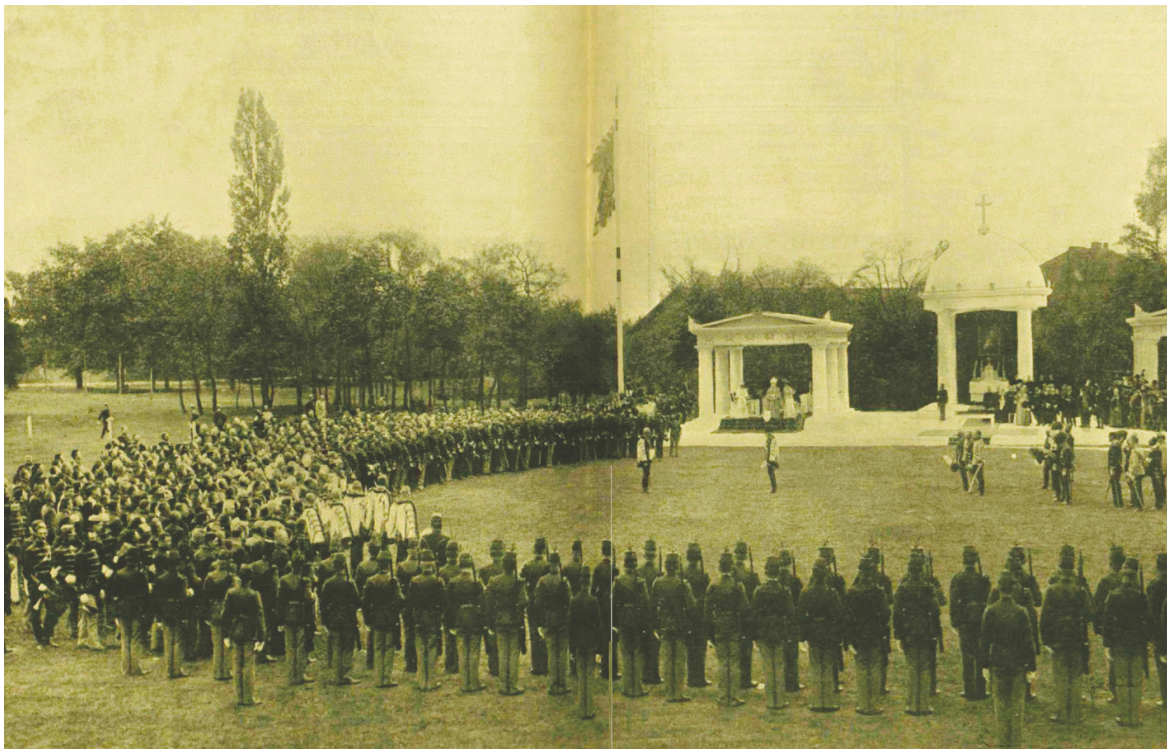

2. kép. Zászlószentelés a Ludovika Akadémián. A király a zászlószeg jelképes beverésére indul 1901. május 8-án (újságrészlet)

3. kép. Ünnepség a frontról hazatért katonák tiszteletére a nyíregyházi Városháza előtt 1941-ben. Balra Horthy Miklósné, mint zászlóanya, szalagot erősít a csapatzászlóra

Az úrinők továbbra sem léptek kereső pályára, és ők maradtak a legnépszerűbb zászlóanyák két évtizeden át.[23] 1922. január 1-jén létrejött a Magyar Királyi Honvédség, ami új csapatzászlók adományozást tette szükségessé. Az egyik legnépszerűbb zászlóanyának ebben az időben a kormányzó felesége, Horthy Miklósné számított, aki „Hazádnak rendületlenül" jelmondatú zászlószalagokat kötött a honvédségi csapatzászlókra. A kormányzónén kívül számos magas társadalmi állású hölgyet – például Kállay Miklósnét és Imrédy Bélánét – kértek fel erre a tisztségre, de volt rá példa (igaz, igen ritkán), hogy többgyermekes, dolgozó anyát választottak a feladatra. Ennek üzenete az volt, hogy a társadalom valamennyi rétegét meg kívánják nyerni a honvédelem ügyének (3. kép).[24]

Az első világháború után sem maradtak a katonák csapatzászlók nélkül mert a Ferenc József-i idők zászlóit állapotuk miatt már nem használhatták tovább.[25] A szabályozás csak nagy vonalakban rögzítette a zászlók kinézetét, így nem volt akadálya annak, hogy hazafias hölgyek maguk ragadjanak tűt és cérnát. Ezek közé tartozik a Magyar Királyi 2. honvéd gyalogezred, amely 1923-ban gondos előkészületeket követően kapta meg a Szolnok város hölgyei által készített zászlót az örkénytábori zászlószentelési ünnepségen.[26] Horthy Miklósné olyan sok felkérést kapott, hogy nem tudta mindegyiket elfogadni. Az említett zászlóavatásra viszont el tudott menni. Az esemény fényét jelzi, hogy az egyik hadnagy üdvözlő verset intézett a zászlóanyához ebből az alkalomból:

„[…] Nagyasszonyunk oly rég vártunk reá
S most szívünk boldog és örömteli.
Oh legyen áldott jóságos keze,
Mely jött e zászlót feldíszíteni […]"[27]

A második világháború végéig a csapatzászló-adományozás és a zászlóanyai rendszer változatlan maradt. Bár néha volt arra példa, hogy az előkelő hölgyek közé egy alacsonyabb származású zászlóanyát választottak, de ez olyan ritka volt, hogy arról azonnal írtak az újságok, mert annyira szokatlan volt. Általánosságban a magas társadalmi állású zászlóanyák – akiknek a karitatív tevékenysége ez időben is figyelemre méltó – mellett döntöttek.

A második világháborút követően mindenki számára egyértelmű volt, hogy az ország újjáépítése, az új magyar államiság megteremtése kiemelt fontossággal bír. A csapatzászlók hamarosan az alapszínen kívül szimbólumokban is magukon hor-

23 Gyáni Gábor: „Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban." In Gyáni Gábor – Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 264 265.

24 Cs. Kottra: i. m. 146.

25 A zászlók azonos kinézetét szabályozó rendelet megszületéséig még várni kellett, mivel a háború után nem a zászlók sorsának a rendezése volt a legégetőbb feladat.

26 Reider (2012): 142.

27 Uo. 147.

dozták a szovjet rendszer jellegét. A lényeg az volt, hogy a katonák és az emberek érezzék a Magyar Népköztársasághoz, a párthoz és a „felszabadító Szovjetunióhoz" való hűség fontosságát.[28] Olyan zászlóanyai szalagokról, amelyek az előző évtizedekre jellemzőek, ekkor már nem beszélhetünk. Nem a zászlóanya nevét hímezték a szalagokra, hanem az adományozó vállalatok neveit, de az adományozó ünnepségen továbbra is hölgyek kötözték fel a szalagokat, amelyből olyan sok volt, hogy szinte roskadoztak alattuk a zászlók. A mennyiség hamarosan a minőség rovására ment. Míg korábban egy-két szalag volt a zászlókon, ebben az időben sokszor húszharminc is felkerült a zászlórudakra. Mindegyik egyszerű, piros selyemszalag volt, minimális díszítést sem találunk rajtuk. Az adományozás rendszerén lényegében nem változtattak, de a politikai berendezkedés a propaganda részeként vegyítette a „feltörekvő" dolgozó nő (elrejtve benne a zászlóanyai szerep) képét az új típusú rendszerhez igazított csapatzászló iránti hűség fontosságával. A zászlóanyai szerepkör népszerűségét mutatja, hogy a félkatonai szervezetek és különböző egyletek és egyesületek is megválasztották a saját zászlóanyáikat.

1989 óta

A jelképek rendszerében nagy változás állt be: a Magyar Honvédség új, rendszeresített zászlót kapott, amely ismét fehér alapon, zöld-vörös lángnyelvekkel együtt adta ki a nemzeti színeket. A zászlóadományozások során újra találkozunk a zászlóanyák klasszikus, szocializmus előtti időket idéző szerepével. Álljon itt egy példa a közelmúltból: a Magyar Honvédség Tartományi Újjáépítési Csoport egy Afganisztánban, a NATO parancsnoksága alatt szolgáló ezredszintű fegyveres magyar katonai egység részére Sólyom László köztársasági elnök 2009. szeptember 3-án, Hódmezővásárhelyen csapatzászlót adományozott, melyre a köztársasági elnököt képviselő Palásti Ferenc dandártábornok kötötte fel az első zászlószalagot. Majd Csorbáné dr. Tóth Marianna főiskolai docens – elismert és köztiszteletben álló személyiség – feladata volt, hogy az Afganisztánba kiutazó állomány új csapatzászlójára szalagot kössön fel, és zászlóanyaként legyen lelki pártfogója a Tartományi Újjáépítési csoport 7. váltásának.[29] A zászlószalagok visszakapták régi fényüket, habár rendelet rögzíti, hogy a köztársasági elnöki, a vezérkarfőnöki és a honvédelmi miniszteri szalagoknak milyeneknek kell lenniük, a többi adományozó szabadon dönthet a sajátja kinézetéről, amennyiben azok nem hasonlítanak az előbb felsoroltakhoz. A zászlóanyák általában egyszínű, világoskék vagy fehér, színek mellett döntenek, és ismét felkerül rájuk egy-egy buzdító jelmondat és a zászlóanya neve is.

[28] Reider Mónika: „Zászlóadományozások az 1950-es években." In Závodi Szilvia (szerk.) A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 14. Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2014. 201–202.

[29] hodmezovasarhely.hu/oldalak/az-afganisztanba-indulo-magyar-katonak-mogott-all-az-orszag-3085 (letöltés ideje: 2016. július 28.)

Hosszú út vezetett Alexandra Pavlovnától napjainkig, de a zászlóanyai szerepkört minden rendszer felkarolta. Zászlóanyákat továbbra is szívesen választanak az alakulatok, de általában a szűkebb körből, aki valamilyen módon kapcsolódik az adott alakulat életéhez.

Rezümé

Egy jellegzetes, kevésbé ismert tárgycsoport a magyar honvédelem történetében a csapatzászlókhoz szorosan kapcsolódó zászlószalagok gazdag csoportja. A zászlószalagok története összefügg a hadilobogók és a zászlóavatások kultuszával, habár nem egy időben keletkeztek a zászlókkal, de ez utóbbiak hívták azokat életre. Elemzésük során a női szerepek változásai is nyomon következők, mivel egy-egy ünnepélyes zászlóavatás során a zászlóanyai tisztségre felkértek egy hölgyet, aki többnyire állami, városi, esetleg katonai vezető személy női hozzátartozója volt. Ahogy a női szerepek, úgy a zászlószalagok kinézete és fontossága is változott a 19–20. század folyamán.

Kulcsszavak
csapatzászló, zászlószentelés, zászlóavatás, zászlóanyai kultusz, csapatzászló adományozás, női szerepek változásai

Abstract
Flag Mothers amidst Hungarian Military Events. A Flag Mother's Role as Seen through Museum Objects

Flag ribbons, a category closely linked to unit flags, make up a rich and unique group of objects which are lesser known within the military history of Hungary. The history of flag ribbons is tightly connected to the cult of army flags and flag inaugurations, and though they were not introduced at the same time with flags, their appearance was brought forth by the latter. Their analysis allows us to follow the changes in women's roles as well. For a festive occasion of a flag inauguration a lady was usually asked to take the role of a flag mother. In most of the cases this lady was a female relative of a leading state- or town-official, or of an army officer. As women's roles changed during the 19th and 20th centuries, so did the appearance and importance of flag ribbons. Every time period abounds in sources, thus this paper discusses the most characteristic ones which help exploring the roles women took for the sake of national defence.

Keywords
unit flag, flag inauguration, cult of flag mothers, donation of a unit flag, changes in women's roles

MŰHELY

Fülöp József

Richard Wagner nyílt levele Friedrich Nietzschéhez – fordítás bevezetővel

1872. január 2-án, viszonylag hosszú előmunkálatok után, került a bázeli könyvkereskedésekbe a huszonhét esztendős Friedrich Nietzsche *A tragédia születése a zene szellemből* című könyve. Szerzője a háromszáz márka honoráriumon felül huszonöt saját példányt kért a kiadótól, E. W. Fritzsch-től, amelyből hatot díszkiadásban készítettek el: ötöt velinpapírra, egyet pedig sárga papírra nyomtak. Nietzsche az egyedi példányt Cosima Wagnernek szánta. A könyv nagy sikernek indult (még fizetésemeléssel is járt), de megosztotta az olvasóközönséget, és végül szakmai botrány lett belőle.[1] Az ókortudomány képviselői nem osztották az elsősorban wagneriánus olvasók lelkesedését.[2] A szakma részéről az egyetlen támogató könyvismertetőt Nietzsche barátja, Erwin Rohde írta (akit Nietzsche korábban már ösztönzött műve népszerűsítésére), de azt a *Literarisches Centralblatt* elutasította, így új formájában a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*ban jelent meg május 26-án.[3] A huszonnégy éves Ulrich von Wilamowitz-Möllendorff négy nappal később, önköltségen adta ki *Zukunftsphilologie!* című pamfletjét harminckét oldalon.[4] Richard Wagner gúnyos hangvételű nyílt (válasz)levelét 1872. június 23-án közölte a Norddeutsche Allgemeine Zeitung. Rohde szintén nem hagyta annyiban Wilamowitz támadását: a negyvennyolc oldalas *Afterphilologie* október 15-én jelent meg. Az utolsó szó Wilamowitz-

1 Nietzschét 1869 februárjában nevezték ki „rendkívüli professzornak" a bázeli egyetemre 3000 frankos fizetéssel. 1870 áprilisában „rendes professzori" kinevezést kapott, és 500 frank fizetésemelést. *A tragédia születése* kezdeti sikere nyomán az egyetem 4000 frankra emelte járandóságát januári visszamenőleges hatállyal. A mű részletes kiadástörténetét lásd: William H. Schaberg: *Nietzsches Werk. Eine Publikationsgeschichte und kommentierte Bibliographie,* Schwabe & Co. AG, Basel, 2002, 43–48.

2 Ennek kiterjedt irodalmából lásd például: Christian Benne: *Nietzsche und die historisch-kritische Philologie,* Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2005, 300–321. A tudományág jelentősebb kézikönyvei és a történetét összefoglaló kiadványok a 20. század derekáig alig vettek tudomást a bázeli katedrát otthagyó és filozófussá vedlő Nietzsche első műveiről: Gherardo Ugolini: „Philologus inter philologos". Philologus, 147 (2003), 316–342.

3 Friedrich Nietzshe: *Briefwechsel. Kritische Gesamtausgabe, II.1,* hg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1977, 248. [A továbbiakban KGB.]

4 Ulrich von Wilamowitz-Möllendorff: *Zukunfstphilologie! eine erwidrung auf Friedrich Nietzsches ord. professors der classischen philologie zu Basel „geburt der tragödie",* Gebrüder Borntraeger, Berlin, 1872, 18. *A jövő filológiája* címadása ironikusan utal egyfelől Wagner 1861-es, lipcsei megjelenésű *„Zukunftsmusik"* című írására (és zenéjének közkeletű megnevezésére), valamint Nietzsche wagneriánus szellemben fogant reformtörekvéseire.

é volt, aki *A tragédia születése* megjelenése után több mint egy évvel, 1873. február 21-én adta ki huszonkét oldalas, *Zukunftsphilologie! Zweites Stück* című szövegét, mely alcíme szerint *válasz Fr. Nietzsche „*[A] *tragédia születése"* [című művének] *mentési kísérleteire*.

Ezenkívül néhány rövid, név nélküli vagy csak szignózott recenzió jelent meg Nietzsche könyvéről. A legkorábbi (és egyben a legrövidebb) olasz nyelven volt olvasható három hónappal *A tragédia születése* megjelenése után. A szerző szerint Nietzsche „jelentős írása" túl sok metafizikát tartalmaz, „mindenesetre úgy tűnik, hogy új szemléletmódja és felhasználhatósága révén magára vonja a tudósok figyelmét."[5] A második recenzió összegzése azonban már így szólt: „ennek az egyébként igen magas stílusban megírt könyvnek az eredményével nem tudunk egyetérteni."[6] A harmadik olyan tudósnak nevezi Nietzschét, „akiből egyáltalán nem hiányzik a szellem", de „szélsőségekre ragadtatja magát egy téves művészeti irányzat [ti. a wagneri] iránti puszta elfogultságból."[7]

A heves, helyenként személyeskedő Wilamowitz–Rohde–Wagner-vitának Nietzsche szakmai tekintélye látta kárát. Az őszi szemeszterben az elmaradt hallgatók miatt csak egyetlen, a görög és római retorika tárgyában meghirdetett előadást tartott egy jogász és egy germanista hallgatónak. Nietzsche 1872. január 30-án levélben szólítja meg addig hallgatag patrónusát, a német klasszika-filológia *doyen*jét, Friedrich Ritschlt: „Ön nem fogja tőlem rossz néven venni csodálkozásomat, hogy egyetlen szócskát sem hallok Öntől nemrégiben megjelent könyvemről… […] úgy gondoltam, ha találkozott már az életében valami reménytelivel, akkor talán ez a könyv az, reményteli ókortudományunkra nézve, reményteli a német jellemre nézve… […] Mindenekelőtt az a szándékom, hogy magam mellé állítsam a filológusok ifjabb nemzedékét."[8] A hiányolt szócska február 2-án így került bele a címzett naplójába: „Mesés levél Nietzschétől (= nagyzási hóbort)." De egy korábbi, 1871. december 31-én kelt bejegyzés sem hízelgő: „Könyv N.-től[: A] tragédia születése (szellemes korhelykedés)."[9] Ritschl végül 1872. február 14-én küldte meg – felesége által fogalmazott – válaszát tanítványának. A rövid, helyenként körülményes levél a könyv „futólagos átlapozása" mellett Ritschl idős korára hivatkozott: „túl idős vagyok ahhoz, hogy teljesen új élet- és szellemi utakat keressek. Egész természetem szerint, és ez itt a lényeg, olyan döntően az emberi dolgok történeti irányához és történeti szemléletéhez tartozom, hogy számomra a világ megváltása sosem tűnt megtalálhatónak egyik vagy másik filozófiai rendszerben."[10]

5 La Rivista Europea, 1872/2, 402. Nietzsche tudott az ismertetőről: „Könyvem első ismertetője is megjelent, és nagyon jól sikerült – de hol! Az *olasz* Rivista Europeában! Ez szép és szimbolikus!" KGB II.1, 320.

6 Literarisches Centralblatt für Deutschland, Nr. 7, 15. Februar 1873, 195.

7 Philologischer Anzeiger, Bd. 5, 1873, Nr. 70, 138.

8 KGB II.1, 282.

9 Idézi Richard Frank Krummel: *Nietzsche und der deutsche Geist,* Bd. 1., Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1998, 10.

10 KGB II.2, 541.

Richard Wagner röviddel *A tragédia születése* megjelenése után írt Nietzschének: „Szebbet, mint az Ön könyve, még nem olvastam."[11] De Cosima naplóbejegyzései is elragadtatottságról tanúskodnak: „Délben R.-ot izgatottnak és felpezsdültnek látom Nietzsche professzor könyvétől. Boldog, hogy ezt megérte. Azt mondja, énutánam N[ietzsche] jön, és aztán Lenbach, aki a képét festette. […] R. reméli, hogy Bayreuthban folyóiratot alapíthat, amelynek szerkesztője Nietzsche professzor lesz."[12]

Nem telt el egy év, és Nietzsche leróhatta adósságát Wagner előtt. Theodor Puschmann (1844–1899), müncheni orvos és pszichiáter 1872-ben kiadott, hatvanhét oldalas könyvében – Wagner életútjának és librettóinak felszínes elemzésével – elmebetegnek minősítette a zeneszerzőt.[13] Alfred Dove (1844–1916) történész pedig *Im neuen Reich* című hetilapjában közölt cikkel toldotta meg az „orvosi szakvéleményt". Mindkettőjükhöz intézte Nietzsche 1873. január 3-án megjelent újévi szavait, Wagner védelmében.[14]

A nyilvánosság előtt, kis körben lezajlott és a szakmaiság talajáról gyakran elrugaszkodó vitába a mindig is erőteljes kiállást tanúsító, lobogó kedvű, de kívülálló Richard Wagner örömest bekapcsolódott, még ha ezzel akaratlanul tovább súlyosbította is a klasszika-filológia fiatal professzorának helyzetét és szakmai megítélését. Feltételezhető, hogy Ritschl is részben a zeneszerző nyílt levele miatt ábrándult ki tanítványából.

Túl a nietzschei életrajz tényein a Wilamowitz-féle támadás tudománytörténeti és -szociológiai vetületei ugyancsak tanulságosak. Az ókortudomány referenciaműve, a *Der neue Pauly*[15] 2001-ben önálló szócikket[16] szentelt a fiatal tudósok vitájának. Joachim Latacz – *professor emeritus* a Bázeli Egyetem klasszika-filológia *(Gräzistik)* tanszékén – 1998-ban írt jelentős tanulmányt *A tragédia születése* tudománytörténeti helyzetéről, és szolgáltatott szakmai elégtételt a fiatal Nietzschének.[17]

*

[11] KGB II.2, 272–273.

[12] Cosima Wagner: *Napló,* Gondolat, Budapest, 1983, 105.

[13] Dr. Th. Puschmann: *Richard Wagner. Eine psychiatrische Studie,* Behr, Berlin, 1872.

[14] Prof. Dr. Friedrich Nietzsche: *Ein Neujahrswort an den Herausgebern der Wochenschrift „Im neuen Reich".* Musikalisches Wochenblatt, IV. Jhg., No. 3. (17. Januar 1873), 38.

[15] A kiadvány egyik főszerkesztője, Hubert Cancik több tanulmányban elemezte a fiatal Nietzsche szövegeit és azok befogadástörténetét. Lásd például: *Der Einfluss Friedrich Nietzsches auf klassische Philologen in Deutschland bis 1945*. In Hellmut Flashar (Hg.): *Altertumswissenschaft in den 20er Jahren,* Franz Steiner, Stuttgart, 1995, 381–405; H. C.: *Nietzsches Antike. Vorlesung,* Metzler, Stuttgart – Weimar, 2000, különösen 1–163.

[16] Claudia Ungfehr-Kortus: *Nietzsche–Wilamowitz-Kontroverse*. In *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Rezeptions- und Wissenschaftsgeschichte, La-Ot,* Bd. 15/1, Metzler, Stuttgart – Weimar, 2001, 1062–1070.

[17] J. L.: *Fruchtbares Ärgernis. Nietzsches 'Geburt der Tragödie' und die gräzistische Tragödienforschung,* Helbing & Lichtenhahn, Basel, 1998.

Friedrich Nietzschéhez, a Bázeli Egyetem klasszika-filológia tanszékének rendes egyetemi tanárához

Drága Barátom!

Az imént olvastam el az Ön által megküldött pamfletet Dr. phil. *Ulrich von Wilamowitz-Möllendorff*tól, és ebből az Ön, *A tragédia születése a zene szellemből* című könyvére adott „válaszból" bizonyos benyomásokat szereztem, melyektől különböző, talán meghökkentő kérdések formájában szeretnék megszabadulni, méghozzá annak reményében, hogy megválaszolásukkal éppoly termékeny magyarázatra bírhatom, mint történt ez a görög tragédia esetében.

Mindenekelőtt szeretném, ha megvilágosítaná előttem a művelődés egy jelenségét, amit magamon is tapasztaltam. Nem hiszem, hogy abban az időben, amikor a drezdai Kreuzschulába jártam, akadt volna a klasszikus ókorért nálam lelkesebben rajongó ifjú; mindenekelőtt a görög mitológia és történelem bilincselt le, mégis éppen a görög nyelv stúdiuma volt az, amelyhez – szinte fegyelemsértőn, a latint lehetőleg megkerülve – vonzódtam. Nem tudom megítélni, esetem mennyire volt rendhagyó; ám hivatkozhatom kedvenc tanáromnak, a reményeim szerint még élő Dr. *Sillig*nek[18] lelkes igyekezetem kiváltotta különös rokonszenvére, aki biztos kézzel jelölte ki számomra a filológiát mint mesterséget. Bár még jól emlékszem, milyen végérvényes sikerrel irtották ki belőlem tanáraim a lipcsei Nikolai- és Tomasschulában e képességeket és hajlamokat, de ezen urak habitusa is magyarázattal szolgál rá; idővel mégis felötlött bennem a kétely, valóban elég mélyen gyökereztek-e bennem ama képességek és hajlamok, hiszen oly hamar csaptak át szöges ellentétükbe. Csak fejlődésem további szakaszában, legalábbis e folytonosan felbukkanó hajlamok nyomán ébredtem tudatára annak, hogy egy halálosan téves nevelés következtében valamit csakugyan elfojtottak bennem. Ama stúdiumoktól messze eltávolodó élet legizgatottabb fáradalmai közepette újra és újra az volt számomra az egyetlen megszabadító jótétemény, ha elmerültem az antik világban, bármilyen fáradságot is okozott a szükséges nyelvi segédeszközök szinte teljes elvesztése. Ezzel szemben, még ha irigyelném is *Mendelssohn*t ügyes filológiájáért, csak csodálkozni tudok azon, hogy e készsége nem tartotta vissza attól, hogy éppen Szophoklész drámáihoz írjon zenét, mivel tökéletlen ismereteim ellenére több tisztelettel viseltettem az antik szellem iránt, mint amennyit ő itt láthatóan elárult magáról.[19]

[18] Karl Julius Sillig (1801–1855) drezdai születésű filológus, aki különösen Caius Plinius Secundusról szóló tanulmányai révén vált ismertté. Wagner önéletrajzi könyvében is megemlékezett tanáráról: R. W.: *Mein Leben,* F. Bruchmann, München, 1911, 22–24.

[19] Mendelssohn az 1840-es évek első felében, eredetileg IV. Frigyes Vilmos porosz király felkérésére zenésítette meg Szophoklész drámáit. A (Johann Jakob Christian Donner új német fordítása nyomán és August Böckh közreműködésével) férfikarra és zenekarra írt *Antigoné*t (Op. 55) 1841. október 28-én mutatták be Potsdamban az udvar előtt Ludwig Tieck rendezésében. Az *Oedipus Coloneus* (Op. 93) 1845-ben készült el, de az *Oedipus Rex* befejezetlen maradt. Az *Antigoné* a következő évtizedekben nagy népszerűségnek örvendett világszerte.

Más muzsikusokat is megismertem, akik megőrizték jártasságukat a görögben, karmesterként, komponistaként és zenészként mégsem tudtak vele mihez kezdeni, míg én (különös módon!) a számomra oly nehezen hozzáférhető ókorból múzsai művészetszemléletemnek megfelelő ideált dolgoztam ki.[20] De bárhogy van is vele: bennem az a nyomasztó érzés támadt, hogy az ókor szelleme végtére is éppoly kevéssé tartozott görögnyelv-tanáraink hatáskörébe, mint amennyire, példának okáért, francianyelv-tanáraink esetében szükséges adalékként előfeltétel lehet a francia kultúra és történelem értése. Mármost Dr. phil. Ulrich von Wilamowitz-Möllendorff ezzel szemben azt állítja, hogy a filológia tudományának egészen komoly célja Németország fiatalságának azt okítani, „hogy a klasszikus ókor biztosítja számára ama egyedül örökkévalót, mely a múzsák kegyességét ígéri, és bőséggel és tisztán egyedül a klasszikus ókor adhatja meg a tartalmat keblében, a formát szellemében."

Gúnyiratának e pompás zárószavaitól még egészen elbűvölten most szétnéztem az újonnan létrejött német birodalomban e filológiai tudomány áldásos hatású ápolása kétségbevonhatatlan sikereinek, mely – tökéletesen zavartalan és önmagában megközelíthetetlenül lezárt – tudomány semerről meg nem támadható alapelvei szerint vezethette eddig a német ifjúságot. Először feltűnőnek találtam, hogy mindaz, ami nálunk a múzsák kegyétől függőnek mutatkozik, azaz egész művészetünk és költészetünk bárminemű filológia nélkül boldogul. Legalábbis úgy tűnik, hogy az alapos nyelvismeret szelleme általában, melynek mégiscsak a filológiából mint minden klasszikus stúdium alapjából kell kiindulnia, nem terjedt ki a német anyanyelv használatára. Hiszen az egyre bőségesebbé váló szakzsargon miatt, mely újságjainktól művészet- és irodalomtörténészeinkig terjed, csakhamar minden leírandó szó kapcsán abba a helyzetbe jutunk, hogy előbb fáradságosan el kell töprengenünk, vajon az adott szó a valódi német nyelvműveléshez tartozike, nem pedig egy wisconsini tőzsdei lapból vették. – Persze ha ez a szépirodalom területén tűnik aggasztónak, még mindig mondhatjuk, hogy a filológiának ehhez semmi köze, mivel a múzsák közül kevésbé a művészetekét, mint a tudományokét érzi kötelességének szolgálni. Akkor talán főiskoláink fakultásain kellene rálelnünk hatékonyságára? A teológusok, jogászok és medikusok azonban tagadják, hogy dolguk lenne vele. Így tehát csak maguk a filológusok azok, akik kölcsönösen egymást okítják, és vélhetően csakis abból a célból, hogy újabb meg újabb filológusokat képezzenek, tehát csak gimnáziumi tanárokat és egyetemi professzorokat, akik aztán újabb gimnáziumi tanárokat és egyetemi oktatókat nevelnek ki? Meg tudom érteni; arról van szó, hogy megőrizzék a tudomány tisztaságát, és mindig fenntartsák az állam tiszteletét e tudomány iránt oly módon, hogy a filológia professzorainak stb. jelentős bérezése állandó lelkiismereti kötelezettség maradjon. De nem! Dr. phil. U. W. v. M. határozottan állítja, itt arról van szó, hogy a német fiatalságot mindenfé-

[20] Vö.: Wolfgang Schadewaldt: *Richard Wagner und die Griechen*. In Uő: *Hellas und Hesperien: gesammelte Schriften zur Antike und zur neueren Literatur in zwei Bänden,* Bd. 2, Artemis, Zürich – Stuttgart, 1970, 341–405; Bryan Magee: *Wagner világképe: a nagy operák filozófiai háttere,* Park, Budapest, 2013, 111–133.

le „aszketikus" eljárással felkészítsék „ama egyedül örökkévalóra", mely „a múzsák kegyességét" ígéri. Tehát akkor a filológiában mégiscsak egy magasabb, azaz igazán teremtő művelődés törekvésének kell rejlenie? Nagyon valószínű – gondolom én! Csakhogy egy különös folyamat révén, melybe tudományága belekerült, e törekvés teljesen felbomlani látszik. Mert annyi világos, hogy a mai filológia semmilyen hatást nem gyakorol a német művelődés általános állapotára; miközben a teológiai kar lelkészeket és egyháztanácsosokat, a jogi bírókat és ügyvédeket, az orvosi pedig orvosokat ad, csupa gyakorlati hasznosságú polgárt, addig a filológia egyre-másra filológusokat, akik csak egymás között válnak hasznossá.

Látható, az indiai brahmanokat nem helyezték magasabbra, ezért olykor-olykor várható tőlük isteni ige. És valóban ezt várjuk: azt ugyanis, hogy ebből a csodálatos szférából kilép egyszer egy ember, s tudós szavak és borzalmas idézetek nélkül elmondja nekünk, *mit* is látnak meg a beavatottak számunkra, laikusok számára oly felfoghatatlan kutatásaik leple alatt, és ez megéri-e egy ennyire költséges kaszt fáradságos fenntartását. De aztán valami igaz, nagy és szerfölött művelő legyen, nem ez az elegáns csengettyűszó, mellyel időnként elintéznek bennünket a „vegyes" hallgatóságnak tartott, népszerű előadásokon. Csakhogy úgy tűnik, ez a nagy, igaz, amire várunk, roppant nehezen kifejezhető: itt bizonnyal egy különös, szinte irtózatos félsz uralkodik, mintha annak beismerésétől tartanának, hogy ha egyszer a filológiai fontoskodás titokzatos attribútumai nélkül, az összes idézet, jegyzet és a kisebb-nagyobb kollégák kellő és kölcsönös bókjai nélkül egyszerűen mindezen kellékek tartalmát akarnák felmutatni, azzal az egész tudomány elszomorító silányságát kellene leleplezniük. Gondolom, az erre vállalkozó nem tehetne mást, mint hogy jelentősen túlnyúlva a tisztán filológusi szakon, az emberi tudás forrásaiból élénkíti fel meddő tudományát, melyek eddig hiába várták megtermékenyítésüket a filológiától.

Mármost egy magát ilyen tettre elszánó filológus vélhetően úgy járna, mint Ön, kedves Barátom, miután elhatározta magát a tragédia eredetéről szóló, mélyreható tanulmányának közzétételére. Rögtön láttuk, hogy itt olyan filológussal van dolgunk, aki hozzánk, nem pedig a filológusokhoz beszél; ez boldogsággal töltött el minket, és összeszedtük a bátorságunkat, amit a szokványos, oly idézetgazdag és oly halálosan tartalomszegény – például Homéroszról, a tragédiaköltőkről és hasonlókról szóló – filológiai értekezéseknek köszönhetően már teljesen elveszítettünk. Ezúttal volt szövegünk, de nem voltak jegyzetek; letekintettünk a magaslatról a nyílt síkságra, és nem zavart meg bennünket odalent, a csapszékben a parasztok verekedése. Ám úgy tűnik, utólag mégsem kapunk semmit: a filológia kitart amellett, hogy Ön az ő terepén áll, tehát semmiképpen sem független, hanem csak egy hitszegő, és ahogy nekünk, Önnek sem engedik el a jegyzetekkel való ütlegelést. Valóban kitört az égzengés: egy Dr. phil. megragadta a megfelelő filológiai mennykövet. De most olyan évszakban élünk, amikor egy ilyen zivatar hamar elvonul: amíg tombol, az okos otthon marad; a szabadjára eresztett bika elől kitérünk, és Szókratésszel együtt abszurdnak találjuk a szamár patarúgását emberi rúgással viszonozni. De nekünk, akik csak szemlélői voltunk az eseményeknek, magyarázatra van szükségünk, mert nem értünk mindent.

Ezért is fordulok kérdéseimmel Önhöz.

Nem gondoltuk, hogy „a múzsák szolgálatában" ilyen durván mennek a dolgok, és „kegyük" olyan bárdolatlanságot hagy hátra, mint amit az „egyedül örökkévaló" birtokosánál tapasztalnunk kellett. Az a klasszikus nyelvtudós, aki egy *„énfelőlem"* után ugyanabban a mondatban egy *„felőlem"*-et is odabiggyeszt, szinte olyannak tűnik számunkra, mint egy sörtől snapszig tántorgó berlini naplopó a régi időkből: éppen ezt adja elő Dr. phil. U. v. M. gúnyiratának 18. oldalán. Aki semmit nem ért a filológiához, mint mi, mindenesetre hódolattal kitér egy ilyen úr állításai elől, ha azok a céh dokumentumtárából vett roppant idézetekre támaszkodnak; bennünk mégis óriási kétség támad, mégpedig nem is afelől, hogy e tudós akaratlanul nem értette meg az Ön írását, hanem legegyszerűbb képessége felől, hogy egyáltalán a legvilágosabbat megértette. Például amikor Goethe-idézete („Ez a világod! Még hogy világ!"[21]) értelméről úgy vélekedik, hogy Ön e szavakat optimistán idézte, amiért is úgy érzi (felháborodva azon, hogy Ön még Goethét sem tudja megérteni!), el kell magyaráznia Önnek, hogy „Faust keserű iróniával kérdez." Minek nevezzük az ilyesmit? Nyilvános, irodalmi úton talán nehezen megválaszolható kérdés!

A magam részéről a jelen esetben szerzett tapasztalat igazán fájdalmas. Ön tudja, milyen komolysággal szorgalmaztam néhány évvel ezelőtt *Német művészet és német politika* című értekezésemben[22] a klasszikus stúdiumok ápolását, mert úgy hittem, művészeink és irodalmárjaink mindinkább elhanyagolják ezeket, és emiatt egyre rosszabbra forduló nemzeti művelődésünknek kell elébe néznem. De mi haszna a filológia területén tett erőfeszítéseknek? Egyszer J. Grimm tanulmányozása nyomán[23] átvettem az ónémet „Heilawac"-ot [szent vagy megszentelt, gyógyerejű víz], és hogy célomnak még inkább megfeleljen, átalakítottam „Weiawaga"-vá (olyan formává, mely a „Weihwasser"-ben [szenteltvíz] még ma is felismerhető), így jutottam a „wogen" [hullámzik] és „wiegen" [ringat], végül a „wellen" [buzog] és „wallen" [ring] rokon gyökérszavakhoz, és alkottam meg gyermekszobadalaink „Eia popeia"-mintájára sellőim alliterációs dallamát. És mit tapasztaltam? Az újságíró utcai fiataloktól az *Augsburger Allgemeiné*ig kigúnyolnak, most meg egy Dr. phil. alapozza „ún. költészet"-em iránti megvetését a számára közmondásossá vált „wigala weiá"-ra – már ahogyan ő idézi.[24] És mindez gúnyiratának tősgyökeres német helyesírásával történik, miközben egyébként divatos tollforgatóink egyetlen

[21] Márton László fordítása. Johann Wolfgang von Goethe: *Faust,* Kalligram, Budapest, 2015, 25. Vö. Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus,* Magvető, Budapest, 2003, 99.

[22] A *Deutsche Kunst und deutsche Politik* a *Süddeutsche Pressé*ben jelent meg tizenkét részletben 1867. szept. 24. és dec. 19. között, majd könyv alakban 1868-ban, Lipcsében; egyidejűleg *A nürnbergi mesterdalnokok* befejezésével.

[23] Vö. Jacob Grimm: *Deutsche Mythologie,* Dieterichsche Buchhandlung, Göttingen, 1835, 326–332.

[24] *A Rajna kincse* sellőtémájának szövege helyesen: [Woglinde] „Weia! Waga! / Woge, du Welle, / walle zur Wiege! / Wagala weia! / Wallala, weiala weia!" („Hejja! hajja! / Hintáztass hullám habjaid hátán! / Hejja! hajja!" R. W.: *A Nibelung gyűrűje,* Szenci Molnár Társaság, Bp., 1998, 25. Blum Tamás fordítása.) Lásd ehhez Kroó György: *Heilawâc avagy délutáni álom a kanapén. Négy tanulmány A Nibelung gyűrűjéről,* Zeneműkiadó, Bp., különösen 169–171.

affektáló színdarabja sem elég fád és könnyed, hogy például a Nibelung-mítosz filológiai magyarázói (amint azzal nemrég találkoztam) ne tartsák a régi népköltészet csodálatra méltó beteljesítésének.

Valóban, kedves Barátom, némi felvilágosítással tartozik nekünk. Azokban ugyanis, akikre most utalok, olyanokra talál, akiket *a német művelődés* iránti legsötétebb aggodalmak töltenek el. Ami szaporítja ezen aggodalmakat, az abban a különösen kedvező hírnévben rejlik, amivel ez a művelődés a virágzásának kezdeteivel csak nem régóta ismerkedő külföldiek körében bír, és amely hírnév narkotikus kábulatként hat vissza ránk, annyira tömjénezzük vele egymást. Bizonyára minden nép magában hordja a kretinizmus magját: a franciáknál látjuk, hogy az abszint most befejezi azt, amit az akadémia bevezetett, vagyis hogy minden érthetetlenségen, amit éppen ezért akadémiájuk[25] kiűzött a nemzeti művelődésből, végül már csak együgyű gyerekek módjára nevetnek. Filológiánknak még nincs akkora *hatalma,* mint a francia akadémiának, és a sörünk sem veszélyes annyira, mint az abszint; ám hozzáadódhatnak a németség más tulajdonságai, melyek, mint az irigység és az ennek megfelelő kaján rágalmazás, együtt járnak egy annál kártékonyabb álnoksággal, minél inkább rátapad a régi idők derekasságának látszata, és annyira aggasztóak, hogy a nálunk hiányzó mérgek könnyedén pótolhatók velük.

Hogy állnak művelődési intézményeink?[26]

Erről kérdezzük éppen Önt, akit a filológia egyik kiváló mestere részesített előnyben sokakkal szemben, és akit oly fiatalon hívtak meg a tanszékre, ahol hamar olyan jelentős bizalmat élvezett, hogy vehette magának a bátorságot, és merész állhatatossággal kilépett egy vétkes körből alkotó kézzel rámutatni az általa okozott károkra.

Adunk időt Önnek ehhez. Semmi sem sürgeti, legkevésbé az a Dr. phil., aki felszólította, hogy távozzon a tanszékről, amit Ön bizonyára ezen úr iránti szívességből sem tenne meg, mivel azon a tanszéken előreláthatóan nem válhatna belőle az Ön utódja. Amit várunk Öntől, az csak egy egész élet munkája lehet, méghozzá egy olyan férfi életé, akire égető szükségünk van, és Ön ilyennek mutatkozik mindazok szemében, akik a német szellem legnemesebb forrásából, mélyen bensőséges komolyságából mindabban, ahol csak munkálkodik, felvilágosítást és iránymutatást kívánnak arról, milyen legyen a német művelődés, ha feladata legnemesebb céljaihoz segíteni az újra feltámadt nemzetet.

Szívből üdvözli Önt az Ön
Richard Wagnere
Bayreuth, 1872. június 12.

[25] Wagner máshol is erősen kritizálta a Richelieu alapította *Académie française*-t, vö. Carl Friedrich Glasenapp: *Wagner-Enzyclopädie,* Georg Olms Verlag, Hildesheim – New York, 1977, 191.

[26] Nietzsche e témában tartott és sikeresnek mondható (egyetemi tekintélyét javarészt helyreállító), hatrészes bázeli előadássorozata magyarul: *Művelődési intézményeink jövőjéről,* Attraktor, Budapest, 2011.

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Péntek Dániel

Beszámoló a Károli Gáspár Református Egyetemen *Persecution, Passion and Epiphany in Early Jewish Literature* címmel tartott nemzetközi konferenciáról (2017. szeptember 20–22.)

A Károli Gáspár Református Egyetem és a dél-afrikai North-West University közös nemzetközi bibliatudományi konferenciát tartott Budapesten, a Károli Egyetem Hittudományi Karán 2017. szeptember 20–22. között. A konferenciát a *Hungaro-South African Text Study Group* szervezte. Az előadások a Második Templom és a hellenizmus korának zsidó irodalmában vizsgálták az üldöztetés, a szenvedés és az isteni epifánia kérdéskörét, egy esetben kitekintést téve a rabbinikus irodalom felé is. A háromnapos konferencián 5 szekcióban összesen 17 előadás hangzott el; mindegyik szekció hatvan perces *keynote speech*-csel kezdődött, amelynek deklarált célja az azt követő előadások felvezetése volt. A konferenciát Zsengellér József, az eseménynek otthont adó egyetem rektorhelyettese, és a Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszék vezetője nyitotta meg.

A konferencia első előadását Prof. Dr. Vincenz Reiterer, a salzburgi egyetem *professor emeritus*a tartotta, amelynek címét – *„Let Us Test Him with Cruelty and with Torture" (*Wisdom *2,19)* – a *Septuaginta* kánonában olvasható Bölcsesség könyvének egy verse adta. Az előadó a zsidóság hellenisztikus kori üldöztetéseinek szociális és hatalompolitikai hátterét vizsgálta, amely nélkül nem lenne érthető, miért üldözik az „ellenségek" őket. A hellenisztikus államokban a jog és az igazság minden esetben a hatalmat gyakorló oldalán állt, így a görögök nem tartották igazságtalannak vagy embertelennek a zsidók üldözését, kegyetlenségük egyenes következménye volt a két nép közötti kulturális különbségnek.

A következő előadó, Prof. Dr. Balla Ibolya, a Pápai Református Teológiai Akadémia rektorhelyettese és Biblikus Intézetének docense *The Fate of Two Cities: The Description of Jerusalem and Babylon in Second Temple Songs of Zion* című előadásában elsősorban 1Bár 4,30–5,9 alapján elemezte azt, hogy hogyan mutatja be Jeruzsálem és Babilón sorsát a Második Templom korának zsidó irodalma. E leírások sok egyértelmű idézetet és utalást tartalmaznak a korábbi – az *Ószövetség* héber kánonában található – Sion énekekből, illetve Babilón elleni ítéletes próféciákból. Az előadó elsősorban a két város bemutatásában mutatkozó különbségek okait kereste, részletesen bemutatta az eltérő költői képeket, amelyekkel a szövegek a két város sorsát leírják, és e különbségek teológiai okait is vizsgálta.

Prof. Dr. Gideon Kotzé, a North-West University professzora *Images of Human and Divine Persecution in LXX Lamentations 3,52–66* című előadásában a *Siralmak*

*könyvé*nek görög szövege alapján vizsgálta, hogyan mutatja be az Isten és az emberek általi üldöztetést a babilóni fogságra reflektáló forrás *Septuagintá*ban olvasható szövegváltozata. A *Siralmak könyve* e szakasza szerint nem kizárólag az emberi ellenség, hanem maga Isten is felelős a katasztrófáért. E szakaszban a lírai én az Alvilág *(Seol)* képeivel írja le teljes magára hagyatottságát, majd a zsoltárok képi világára emlékeztető nyelven könyörög a megváltásért, és azért, hogy Isten álljon bosszút üldözőin. Ez a hangvétel a *Siralmak könyvé*ben egyedi, e könyv ugyanis általában a Jeruzsálemet érő pusztítást jogos isteni büntetésként írja le. Az előadó amellett érvelt, hogy a görög fordító híven követi a héber szöveg főbb vonalait, azonban néhány helyen megváltoztatja azt, s ezzel egyedülálló és újszerű módon közvetíti a pusztulás leírását egy hellenisztikus zsidó közösség számára.

Prof. Dr. Marius Nel, a North-West University professzora *Jewish Apocalypses from the Second Century B.C.E. as an Epiphany for Persecuted People* című előadása az apokalipszis irodalmi műfajával és annak szociológiai kontextusával foglalkozott, elsősorban Dániel könyve látomásainak vizsgálatán keresztül. Bemutatta, hogy a korábbi kutatások elsősorban azt vizsgálták, hogyan gyökerezik a műfaj a korábbi bölcsességirodalmi hagyományokban, mi a kapcsolata a korábbi prófétai irodalommal (a kontinuitás, illetve diszkontinuitás szempontjából), illetve mennyiben tekinthető egy pesszimista történelemkép vagy a történelem re-mitizálása eredményének. Mindezen kutatások hasznosságát nem vitatta az előadó sem, elsősorban azonban arra szerette volna felhívni a figyelmet, hogy az apokaliptikus szövegek a Szeleukida- és Hasmóneus-kori zsidóság szociális kontextusában és speciális történeti tapasztalatában gyökereznek.

A délutáni programot Prof. Dr. Steve Mason, a groningeni egyetem professzora által *Pathos and the Passions in Josephus's* Judean War – *and the Tragic Vision of History* címen tartott *keynote speech* nyitotta. Az előadó azt elemezte, mit jelent a *pathos* kifejezés Josephus Flavius *Zsidó háború (De bello Judaico)* című történeti munkájában. A *pathos* szó szemantikáját vizsgálva a kutatott munkában arra a következtetésre jutott, hogy a szerző tudatos irodalmi eszközként használja a *pathos*-nyelvezetet, amely kapcsolatban áll azzal is, hogy célközönsége nem zsidókból, hanem rómaiakból áll. A szenvedélyek és a testi-lelki szenvedések bemutatásának segítségével tudja Josephus életszerűvé tenni a háború tragikumát olvasói számára.

Prof. Dr. Jeremy Punt, a North-West University professzora *Paul the Jew, Power of Evil and Rome* című előadásában az apostol gondolkodásának hellenisztikus zsidó kontextusát vizsgálta. Ha kizárólag keresztény teológiai traktátusokként olvassuk a páli leveleket, akkor könnyen elfeledkezhetünk azok írójának zsidóságáról, illetve keletkezésük helyéről, a Római Birodalomról. Jeremy Punt amellett érvelt, hogy Pál zsidó identitása fontos tényező leveleinek megértése szempontjából, különösen azzal kapcsolatban, amit Pál a hatalomról, illetve a hatalmakról tanít. Az előadás azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy mit gondolt az apostol a hatalom természetéről, és hogyan kapcsolódott ő maga a hatalomhoz, hatalmakhoz.

Az első nap Dr. Manitza Kotzé a North-West University oktatója *Us and Them:*

Food and Identity in Times of Persecution című előadásával zárult. Az előadó szerint az étkezés fontos jelölője volt egy személy vagy közösség identitásának, az étkezési szokások – mint például a hellenisztikus zsidóság esetében a szigorú étkezési szabályok és tiltások – tükrözik az adott kultúrát, és ezeken keresztül láthatóvá válik a „mi" és az „ők" közötti választóvonal. Az előadó *Dániel könyvé*ből vett példák által szemléltette, hogyan határozták meg az étellel kapcsolatos szokások az egyik közösséget a másikkal szemben az üldöztetések idején.

A konferencia második napján elhangzott első *keynote speech* – az amszterdami egyetem professzora, Prof. Dr. Jan Willem van Henten *Martyrs, Religion and Politics* című előadása – egy egyszerű tétel mellett érvelt: a mártírság ugyanannyira szól vallásról, mint politikáról. Ezt a tételt az előadó néhány mai példával illusztrálta (pl. Jacques Hamel francia katolikus pap személyével, akit mise bemutatása közben öltek meg, és akit a pápa mártírnak nevezett a szó vallási értelmében, hazájában azonban mint Franciaország mártírjára emlékeznek rá), majd pedig a *Makkabeusok könyvei*nek mártír-elbeszéléseit elemezte a vallás és a politika összefonódásának szempontjából. Az előadó szorgalmazta, hogy haladjuk meg azt a korábbi kutatói gyakorlatot, melynek során az ókori források kutatásában szinte kizárólag a mártírság vallási aspektusaira koncentrálunk, hiszen az ókori mártírok számára vallás és politika kéz a kézben járt.

A következő két előadás tematikája szorosan kapcsolódott e vitaindítóhoz. Prof. Dr. Karasszon István a Károli Egyetem Hittudományi Kara Ószövetségi Tanszékének vezetője *Heroism as Literary Technique in the Presentation of the Religious War in the 2nd Century B.C.E.* című előadásában azzal foglalkozott, hogy a különböző források (*Makkabeusok első* és *második könyve*, illetve a Josephus által írt *De bello Judaico*), hogyan mutatják be a IV. Antiokhosz Epiphanész elleni Kr. e. II. századi harcokat. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy a különböző művek narratívái eltérnek egymástól, azonban látnunk kell azt is, hogy e művek kiegészítik és nem helyettesítik egymást. A hősiesség az egyik központi toposza ezeknek a narratíváknak, ez azonban azt is jelzi, hogy az eseménynek egyoldalú – az üldözött zsidóság szemszögéből való – bemutatását nyújtják.

Prof. Dr. Pierre J. Jordaan a North-West University professzora *Passion, Persecution and Epiphany in the Death of Antiochus IV Epiphanes (2 Maccabees 9)* című előadásában megállapította, hogy a Makkabeusok második könyvének írója úgy tekint IV. Antiokhosz Epiphanészra, mint zsarnokra, aki nagy szenvedést okozott a zsidóknak, és mint ilyen személy nem halhat meg nemes módon. Az előadó retorikai-kritikai szempontból elemezte az uralkodó halálának a 2Makk 9-ben olvasható leírását és arra a következtetésre jutott, hogy az uralkodó zsidók iránti ellenségessége miatt van szükség arra, hogy az ókori szerző ilyen részletességgel mutassa be: Antiokhosz nem nemes módon, hanem megszégyenítettként halt meg. E leírás egyik legfontosabb írói eszköze az irónia, amely abban mutatkozik meg, ahogyan az uralkodót újabb és újabb csapások érik, miközben gőgössége egyre inkább fokozódik, majd végül ráébredvén arra, hogy Jeruzsálem meghódításának dicsősége

helyett szégyenletes szenvedés és halál vár rá, megpróbál megtérést színlelni, de az igazságos ítéletet így sem kerülheti el.

Dr. At Lamprecht, a North-West University oktatója *The Conception of a Spatial Centric Essence for a Divine Epiphany in the Hebrew Bible: A Comparison Between Exodus 3 and Job 1–2* című előadása Isten ószövetségi epifániáival foglalkozott a Biblia héber szövege alapján. A kutató szerint az epifánia-leírások minden esetben tükrözik azt a kulturális kontextust, amelyben születtek. Az elemzés kitér arra, hogy az *Ószövetség* héber szövegében hogyan jelenhet meg Isten hatalma és alteritása a fizikai térben.

A második nap délutáni programját a Prof. Dr. Zsengellér József, a Károli Gáspár Református Egyetem rektorhelyettese által *Hellenistic Persecutions of the Samaritans According to Josephus Flavius* címen tartott *keynote speech* nyitotta. Az előadó szerint az évszázadok során a samaritánusoknak több üldözésben volt részük. Az előadás két, Josephus Flavius által írt, a samaritánus közösség hellenisztikus kori üldöztetéséről szóló narratívát elemzett. Az elsőben leírt események I. vagy II. Ptolemaiosz korában Alexandriában történtek, a második elbeszélés ideje pedig Joannész Hürkanosz korára Sikem és Garizim környékére tehető. Az előadó arra a kérdésre kereste a választ, hogy a történetíró által bemutatott események vajon valódi üldöztetéseket rögzítenek-e vagy pedig az üldöztetésekről szóló irodalmi hagyomány részének tekinthetők, és arra a következtetésre jutott, hogy Josephus szövege mögött nem állnak valós események.

Dr. Eugene Coetzer, a North-West University oktatója *Victorious Victims and Prayers for the Deceased: Possible Links Between Conceptual Tension and Progressive Doctrine in 2 Maccabees 12* című előadásában arról beszélt, hogy milyen kapcsolatban álltak egymással az ideológia és a valós történeti események, és ennek tükrében a zsidóság körében ebben a korban megjelenő újszerű, progresszív teológiai elképzelésekről (pl. a feltámadásban való hitről) ejtett szót. Ezt a kérdéskört leírhatjuk a kognitív disszonancia fogalmával is. A feszültség abban áll, hogy a könyv szerzője szerint a zsidók hadserege legyőzhetetlen, mivel az Úr van velük, azonban mégis vereséget szenvedtek, és sokan meg is haltak a harcokban. A *Makkabeusok könyve* a két állítás közötti feszültséget azzal oldja fel, hogy *Dániel könyvé*nek szerzőjéhez hasonlóan hisz az igazak feltámadásában, így a sereg most vereséget szenvedhetett ugyan, az idők végezetén azonban dicsőséges feltámadásban lesz részük. Coetzer szerint a feszültségek feldolgozása és az új vallási doktrinák kialakulása kapcsolatban állhatnak egymással.

A nap záróelőadásaként Prof. Dr. Nicholas Peter Legh Allen, a North-West University professzorának *Passion, Persecution and Epiphany: the David and Bathsheba Affair According to the LXX, Josephus and the Rabbis* című tanulmánya hangzott el. Az előadás a többitől eltérően egy bibliai részlet hatástörténetével foglalkozott, és három forrásban nézte meg, hogy hogyan jelenik meg Dávid és Betsabé közismert története. A Septuaginta szövegét használta alapszövegként, és megállapította, hogy az elsősorban vallási nézőpontból mutatja be az eseményeket. Ezt Josephus narratívájával hasonlította össze, amely az *Antiquitates Judaicae*-ben olvasható. Ez utóbbi

több ponton hozzátesz a bibliai szöveghez, mivel az abban homályos eseményeket értelmezi és kiszínezi, így célkitűzése az, hogy egy koherens narratívát nyújtson. Harmadik forrása a rabbinikus irodalom, amely formájában eltér az első kettőtől, mivel több helyen, rövidebb utalásokként találkozhatunk benne az ismert történettel, de nem nyújtja annak koherens leírását. Ez utóbbi forráscsoportnak a célja elsősorban apologetikai: azt kívánják a rabbik megindokolni, hogy bűnös tettéért miért nem kapott méltó büntetést Dávid király.

A konferencia zárónapjának első előadása, a Prof. Dr. Johann Cook, a stellenbosch-i egyetem *professor extraordinarius*a által *The LXX of Proverbs in the Light of Antiochus IV Epiphanes's Devastating Reforms* címen tartott *keynote speech* volt. Az előadó – aki egy korábbi monográfiájában arra következtetésre jutott, hogy a *Példabeszédek könyvé*nek görög fordítása Palesztina hellenizációja korának korai szakaszában keletkezett – amellett érvelt, hogy a *Septuagintá*ban található azon részek, amelyek a *Héber Biblié*ban nincsenek benne, magának a hellenista fordítónak a munkái, és a fordító történeti kontextusát, kulturális beágyazottságát és a hellenisztikus irodalomban való jártasságát is jelzik számunkra. A fordító hellenista hátterét mutatja az előadó szerint az is, hogy Mózes *Tórá*ját felértékeli a görög szöveg, ez ugyanis válasz lehet a *Tórá*t érő görög támadásokra. Hasonlóan a *Példabeszédek*ben gyakran megjelenő idegen nő alakját az idegen bölcsességre vonatkoztatja a fordító, ami nyilvánvalóan a görögökre vonatkozhat. Cook szerint nem mutatható ki a *Septuaginta Példabeszédek*-fordításán IV. Antiokhosz Epiphanész direkt hatása, azonban sok jel utal indirekt hatásra.

Dr. Buzási Gábor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Asszириológiai és Hebraisztikai Tanszékének adjunktusa, és az ELTE BTK Bibliatudományi képzési programjának vezetője *Pilpul and Eros: Philo on the Desire for Truth Against the Literalists* című előadásában Alexandriai Philón *De Somniis* című művének I.92–114 szakaszát vizsgálta az alexandriai zsidó filozófus literalistákkal (a Tóra allegorikus értelmét elvetőkkel) szemben folytatott vitája szempontjából. Az előadás által bemutatott részben Philón az Exodus 22,25–26 magyarázatát adta, ahol arról van szó, hogy a zálogba adott ruhát kötelező visszaadni éjszakára a tulajdonosának. Philón a szöveg alapos vizsgálatával mutatja ki, hogy a szó szerinti értelem milyen képtelenségekhez vezetne, így elveti a szakasz literális értelmezését, és szenvedélyesen védi a platonista filozófia által meghatározott allegorikus olvasatot.

A konferencia utolsó előadását Prof. Dr. Hans van Deventer, a North-West University professzora tartotta *Spare a Word for the Martyrs: Rethinking the Near Persecution Narratives in the Book of Daniel* címmel. Az előadó arra kérdésre kereste a választ, hogy miért kerültek be ezek a mártírtörténetek az Ószövetségnek a hagyományos kutatói álláspont szerint legkésőbbi keletkezésű könyvébe. Az előadó felhívta a figyelmet arra is, hogy a *Dániel könyvé*ben olvasható történetek nem valódi mártír-elbeszélések, mivel azok nem a hős halálával, hanem Isten beavatkozásával és megmeneküléssel végződnek, így inkább „majdnem mártír-történeteknek" tarthatjuk őket. Az előadó szerint a legkésőbbi keletkezésű, a héber kánonba bekerülő bibliai könyveknek éppen a mártír-elbeszélések a legkésőbbi részei.

A konferencia a *Hungaro-South African Text Study Group* kutatócsoportjának kétéves munkáját zárta le, célja a kutatási eredmények egymással való megosztása volt, és minden reményünk megvan arra, hogy az elsősorban a hellenisztikus zsidó irodalommal foglalkozó csoport munkája folytatódni is fog. A konferencia anyaga a tervek szerint egy angol nyelvű tanulmánykötetben is meg fog jelenni a leideni központú Brill Academic Publishers gondozásában.

Következő számunk tartalmából

Veszprémy Márton
Baktay Ervin asztrológiájáról

Bangha Imre
A Mogul India költészetéből: Bihárí párversei

Hegymegi Kiss Áron (ford.)
Baktay Ervin: Mitológiai szimbolizmus az Indus-völgyi művészetben

Fülöp József (ford.)
Satyajit Ray: *Indigó*

Harag Anita és Szanyi Szilvia (ford.)
Szaádat Haszan Mantó: *A mártírgyáros*

Bangha Imre (ford.)
Mantó

Bangha Imre
Indiai napló 2016